

ΑΡΙΑΔΝΗ

Επιστημονικό περιοδικό της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Κρήτης

Παράρτημα - 3

Τόποι: Αντίδωρα στον Παντελή Μπασάκο

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΒΑΣΩ ΚΙΝΤΗ

ΧΛΟΗ ΜΠΑΛΛΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ρέθυμνο 2019

Η διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας: Γεφυρώνοντας το χάσμα¹

Στέλιος Βιρβιδάκης

«.. Ενδεχομένως δεν πρέπει να μιλάμε για διαμάχη, αλλά για πόλεμο –εφόσον οι δύο αντίπαλοι δεν αναγνωρίζουν κάποια κοινή δικαιοδοτική αρχή, αλλά βλέπουν ο ένας τον άλλο ως απλό σφετεριστή του τίτλου της φιλοσοφίας. Υπάρχει στην ίδρυση μιας (νέας) φιλοσοφικής σχολής, κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε αυτή τη μορφή του πολέμου: μια νέα φιλοσοφική σχολή όπως είναι η Αναλυτική Φιλοσοφία, δεν είναι απλώς η διατύπωση μιας νέας θεωρίας σχετικά με κάποια δεδομένα αντικείμενα. Θα πρέπει κανείς να την παρομοιάσει με μιαν επανάσταση, που ορίζει εκ νέου τη φιλοσοφία καθορίζοντας ταυτόχρονα την περιοχή της, δηλαδή το τι θα λογίζεται ως αντικείμενό της, και ποια θα είναι η μέθοδός της – δηλαδή πιο θα είναι το «δικαστήριο» στο οποίο παραπέμπονται οι όποιες αμφισβητήσεις και με ποιους όρους και αρχές αυτές θα επιλύονται. Μια διαφορετική φιλοσοφία δεν μπορεί να κριθεί από ένα τέτοιο δικαστήριο της μεθόδου, γιατί και αυτή με τη σειρά της έχει ορίσει με

¹ Η εργασία αυτή έχει παρουσιαστεί σε διαφορετικές μορφές, σε συνέδριο της Διοικούσας Επιτροπής της FISF, με θέμα “On Bridging the Great Philosophical Divides” στη Μπανγκόκ, τον Μάρτιο του 2015 και στη σειρά διαλέξεων του μεταπτυχιακού προγράμματος του Τομέα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ τον Ιανουάριο του 2016. Ευχαριστώ τις/τους Anat Biletzki, Μάκη Κακολύρη, Βασίλη Καρασάμνη, Dermot Moran, Χαρά Μπανάκου, Βαγγέλη Πρωτοπαδάκη και Gerhard Seel, για τις ερωτήσεις και παρατηρήσεις τους, καθώς και την Βάσω Κιντή και τον Μιχάλη Φιλίππου για την πολύτιμη βοήθειά τους στην αναζήτηση σχετικών έργων της σύγχρονης βιβλιογραφίας.

διαφορετικό τρόπο το αντικείμενό της και τη δικαιολόγηση της νομιμότητας των θέσεών της. Σύμφωνα με αυτό το πρότυπο δύο διαφορετικές φιλοσοφίες δεν μπορούν να συναντηθούν και να κριθούν, διότι ποτέ, από τη σκοπιά της μιας η άλλη δεν μπορεί να βρει το δίκιο της... Παρόλα αυτά λοιπόν, παρόλο που, σύμφωνα με τη θεμελιωτική καθαρολογία των ιδρυτικών διακηρύξεων, δεν θα ήταν δυνατή, η συζήτηση της αναλυτικής φιλοσοφίας με την ηπειρωτική διεξάγεται και δεν έπαψε ποτέ να διεξάγεται... Δεν γνωρίζω κάποιον δεσμευτικό ορισμό της φιλοσοφίας, ό,τι πιο κοντινό στον ορισμό της φιλοσοφίας μπορώ να σκεφτώ, είναι αυτό που είδαμε αμέσως πιο πάνω: η πραγματική διεξαγωγή ενός διαλόγου, εκεί που όλα έδειχναν πως, κανονικά, ένας τέτοιος διάλογος δεν είναι δυνατός.»

(Μπασάκος 2007: 49-50)

Το «χάσμα» μεταξύ αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας

Από την εποχή του Πλάτωνα ως τις μέρες μας, οι φιλόσοφοι συχνά περιγράφουν τις διαμάχες τους χρησιμοποιώντας πολεμικούς όρους. Η ορθολογική αναζήτηση της αλήθειας μπορεί να παραμένει κοινός στόχος όσων διαφωνούν για την ισχύ μιας βασικής τοποθέτησης, την ορθότητα ενός επιχειρήματος ή την πειστικότητα ενός συμπεράσματος. Οι συγκρούσεις τους όμως παρουσιάζονται κατ' αρχήν σαν σαφείς αντιπαραθέσεις, η έκβαση των οποίων θα σημαίνει τη νίκη της μιας και την ήττα της άλλης πλευράς. Βέβαια, μπορεί κανείς να προσβλέπει στην υπέρβαση των συγκρούσεων με την άρση και σύνθεση των αντιτιθέμενων στοιχείων σε ένα ανώτερο επίπεδο.²

Τη μορφή μιας έντονης αντιπαλότητας φαινόταν μέχρι σχετικά πρόσφατα να έχει προσλάβει η διαφοροποίηση των δύο μεγάλων φιλοσοφικών παραδόσεων του εικοστού αιώνα, για τις οποίες χρησιμοποιούνται οι χα-

² Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, ο Kant εξετάζει την «πειθαρχία του καθαρού Λόγου σε αναφορά προς την πολεμική χρήση του. (Kant 1999: A739/B767 – A769/B797). Και εισηγείται μια συγκεκριμένη αντιμετώπιση των αντινομιών του καθαρού Λόγου, οι οποίες αναλύονται στην πρώτη ενότητα της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής, μέσα από τη θεώρηση της κριτικής φιλοσοφίας και του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, που προτείνει ως το κλειδί της συνολικής αντιμετώπισης βασικών φιλοσοφικών προβλημάτων τη δική του «κοπερνίκεια στροφή». (A491/B519 – A508/B536, A559/B587 – A567/B595). Την τελική υπέρβαση των αντιθέσεων και διχοτομιών του Λόγου στην προοπτική της σύνθεσης υποδεικνύει το σχήμα της ιστορίας της φιλοσοφίας το οποίο επεξεργάζεται ο Hegel (Hegel 2006, Έγγελο 2007).

ρακτηρισμοί *αναλυτική* και *ηπειρωτική* φιλοσοφία. Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη εντύπωση που συνάγεται από μεταφιλοσοφικές συζητήσεις, προγραμματικές διακηρύξεις, εγχειρίδια και προγράμματα πανεπιστημιακής διδασκαλίας, παρά τις όποιες απόπειρες συνεννόησης, είναι δύσκολο να συγκαλυφθεί η εκατέρωθεν προβαλλόμενη απορριπτική διάθεση. Εχουμε να κάνουμε με δύο παράλληλα εξελισσόμενα ρεύματα σκέψης που δεν αποκλίνουν απλώς ως προς ορισμένους θεματικούς άξονες και βασικές φιλοσοφικές τοποθετήσεις και μεθόδους, αλλά και διακρίνονται ουσιαδώς ως προς το ύφος γραφής των κειμένων της κάθε παράδοσης. Οι εκπρόσωποι επί μέρους «σχολών» και υποστηρικτές φιλοσοφικών αντιλήψεων και θεωριών, οι οποίες εντάσσονται αντίστοιχα στο ένα ή το άλλο από αυτά τα ρεύματα,³ συνήθως δεν δείχνουν πρόθυμοι να συνεργαστούν ή ακόμη και να συζητήσουν εξετάζοντας προσεκτικά τις διαφωνίες τους· όταν δεν αγνοούν, ή δεν αδιαφορούν απλώς για το έργο εκείνων οι οποίοι εκφράζουν μια εναλλακτική, κατ'αυτούς προβληματική αντίληψη του φιλοσοφείν, καταλήγουν πολλές φορές στην υιοθέτηση μιας καθαρά περιφρονητικής και εχθρικής στάσης.⁴ Σε αυτές τις περιπτώσεις δυσχεραίνεται σοβαρά, ή καθίσταται σχεδόν αδύνατος, ο οποιοσδήποτε γόνιμος διάλογος. Οι τοποθετήσεις, οι μέθοδοι και οι μορφές φιλοσοφικής γραφής οι οποίες φαίνεται να αντιβαίνουν προς βασικά πρότυπα αντίστοιχα της μιας και της άλλης πλευράς, εκλαμβάνονται συχνά σαν χαρακτηριστικές εκφάνσεις μιας βαθύτερης πλάνης όσον αφορά τους ίδιους τους στόχους και την υφή της φιλοσοφικής δραστηριότητας. Έτσι είναι δύσκολο να ξεκινήσει και να συνεχιστεί η αμοιβαία προσπάθεια προσέγγισης.

Εδώ, νιώθουμε την ανάγκη να αναρωτηθούμε αν είναι εφικτή, εφόσον συμφωνήσουμε πως είναι επιθυμητή, κάποια ουσιαστική προσέγγιση που θα απέβλεπε στη σύνθεση στοιχείων· ή, αντίθετα, αν θα έπρεπε,

³ Αυτά τα ρεύματα και οι θεωρίες ή τάσεις συμπεριλαμβάνουν μεταξύ άλλων, στον χώρο της αναλυτικής παράδοσης, τον λογικό θετικισμό, τη φιλοσοφία της κοινής γλώσσας, τη βιτγκενσταϊνική γλωσσολογία, τη «νέα θεωρία της αναφοράς» και τη σύγχρονη φυσιοκρατική, «πειραματική» φιλοσοφία, και, στο πεδίο της ηπειρωτικής σκέψης, τη φαινομενολογία, την ερμηνευτική, τον υπαρξισμό, την κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης, τον δομισμό και τον μεταδομισμό.

⁴ Χαρακτηριστική είναι η σχετικά πρόσφατη προκλητική γνώμη του Jonathan Barnes: «..Υπάρχει μια μεγάλη διαφορά μεταξύ των αναλυτικών και των ηπειρωτικών: αν κάτι διακρίνει την ηπειρωτική παράδοση, είναι ότι όλα τα μέλη της είναι μάλλον σκράπες στη φιλοσοφία. Προσωπικά, δεν έχω διαβάσει ούτε καν εκατό σελίδες ηπειρωτικών. Και δεν μπορώ να καταλάβω πώς οποιοδήποτε ορθολογικό ον θα άντεχε να διαβάσει περισσότερες. Και το μόνο ερώτημα που μας θέτει η ηπειρωτική παράδοση είναι κοινωνιολογικής ή ψυχολογικής φύσης: πώς τόσο πολλοί, φαινομενικά, έξυπνοι νέοι άνθρωποι γοητεύονται και παίρνουν αυτές τις αρλούμπες στα σοβαρά;» (Barnes 2007: 33).

προσαρμόζοντας κατάλληλα την έννοια του Thomas Kuhn, να μιλήσουμε για δύο «ασύμμετρα παραδείγματα». Σε αυτή την περίπτωση, τα υιοθετούμενα πρότυπα του φιλοσοφείν δεν θα μπορούσαν καν να κατανηθούν πλήρως το ένα με τους όρους του άλλου.⁵ Αν αντιμετωπίζουμε πράγματι κάποιο βαθύ «σχίσμα», «ρήγμα» ή «χάσμα», το ζητούμενο θα ήταν ενδεχομένως, όχι η οριστική υπέρβαση ή το «κλείσιμο», αλλά η μερική έστω «γεφύρωσή» του.⁶ Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα χρειάζεται σε ένα πρώτο στάδιο η επισήμανση παραγόντων που εμποδίζουν και συχνά υπονομεύουν κάθε εγχείρημα συνεννόησης. Στη συνέχεια, μπορεί να διερευνηθεί η δυνατότητα άρσης αυτών των εμποδίων, προτού επινοηθούν αποτελεσματικές επιμέρους μέθοδοι για την επίδιξη κάποιας σύγκλισης.

Ωστόσο, η αίσθηση της ασυμμετρίας ίσως είναι παραπλανητική. Ενδεχομένως, οι διαφορές μεταξύ των δύο παραδόσεων ή ρευμάτων δεν είναι –ή δεν είναι πλέον– τόσο βαθιές και ριζικές όσο νομίζουμε. Οπότε, αντί για τη μεταφορά του χάσματος που απαιτεί γεφύρωση, θα ήταν σωστότερο να φέρουμε στον νου μας την εικόνα δύο ποταμών που μπορεί να ξεκινούν από κοινή πηγή, και, αφού ακολουθήσουν για ένα μεγάλο διάστημα αποκλίνουσες πορείες, πλησιάζουν ο ένας τον άλλο, έτσι ώστε να πιστεύουμε ότι μπορεί να συναντηθούν ή και να ενωθούν.⁷

Όπως και να έχει το πράγμα, δεν θα έπρεπε να υποτιμήσουμε τα στοιχεία εκείνα που αναδεικνύουν υπαρκτές διαφορές, αλλά ούτε και να τους αποδώσουμε την υπόσταση ουσιωδών διαστάσεων ενός ανυπέβλητου διχασμού της σύγχρονης φιλοσοφικής σκέψης. Στο κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε γενικότερες στρατηγικές, καθώς και ορισμένες από τις τακτικές που αυτές υπαγο-

⁵ Υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες και δυνατές εφαρμογές της αντίληψης του Kuhn κατά τη μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας η οποία φαίνεται να διαφέρει σημαντικά από την ιστορία της επιστήμης. (Βλ. ενδεικτικά την κάπως ελεύθερη χρήση των εννοιών του φιλοσοφικού «Παραδείγματος» και των μεθοδολογικών «επαναστάσεων» στο Wuchterl 1977: 314-329). Δεν είναι διόλου προφανές ότι στη φιλοσοφία έχουμε μακρές περιόδους ή καταστάσεις «ομαλής επιστήμης», καθώς εδώ οι επαναστατικές τομές και αλλαγές είναι μάλλον περισσότερες και συχνότερες. Ευχαριστώ την Βάσω Κιντή για τις διαφωτιστικές παρατηρήσεις της σχετικά με αυτό το θέμα και την υπόδειξη πλούσιου βιβλιογραφικού υλικού. Πρβλ. και το άρθρο της σε αυτόν τον τόμο που αναφέρεται στη σχέση πειθούς και ορθολογικής επιχειρηματολογίας και τη συνδυαστική συμβολή τους στην αλλαγή παραδειγμάτων. Για μια σειρά διαφορετικών επιφυλάξεων απέναντι σε προσπάθειες «γεφύρωσης» φιλοσοφικών χάσμάτων, πρβλ. και Seel 2016.

⁶ Όπως παρατηρεί η Anat Biletzki στην εισαγωγή της σε αφιέρωμα του περιοδικού. *International Journal of Philosophical Studies*, με θέμα τη γεφύρωση του χάσματος, «το ότι υψίσταται χάσμα αποτελεί κοινοτοπία». (Biletzki 2001: 292).

⁷ Βλ. Dummert 1993, Critchley 2001: 18-9.

ρεύουν, για την άμβλυνση και την πρακτική υπέρβαση της αντιπαλότητας. Θα μας απασχολήσει η αξιοποίηση των δυνατοτήτων σύγκλισης στην προοπτική της αμοιβαίας κατανόησης, αν όχι και της δημιουργικής σύνθεσης, εκ πρώτης όψεως ασύμβατων τρόπων του φιλοσοφείν. Η διερεύνησή μας δεν μπορεί να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες θεωριών, ιστορικών και πραγματολογικών στοιχείων, μεθοδολογικών επιλογών και συναφών επιχειρηματολογικών τεχνικών. Περιορίζεται σε μια αδρή καταγραφή που μπορεί να χρησιμεύσει για περαιτέρω έρευνα, έλεγχο, αποτίμηση, και ενδεχομένως και υποστήριξη υπαρχουσών τάσεων και διαθέσεων. Σε κάθε περίπτωση, δεν προτείνουμε μια ρηξικέλευθη θεώρηση του φιλοσοφικού ορίζοντα της εποχής μας, εφόσον, όπως δεν αργεί να διαπιστώσει κανείς, ο διάλογος σε διαφορετικά επίπεδα έχει ήδη ξεκινήσει ή και προχωρήσει. Έτσι, δεν χρειάζεται να εφεύρουμε εκ του μηδενός, ή εκ νέου βασικές κινήσεις των αποτελεσματικότερων στρατηγικών και τακτικών, τις οποίες μπορούμε πλέον να παρακολουθήσουμε στην ανάπτυξή τους.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως η στόχευσή μας είναι κυρίως μεταφιλοσοφική, εφόσον μας απασχολεί η κριτική συσχέτιση διαφορετικών αντιλήψεων για τη φύση, τις μεθόδους και τις κανονιστικές αρχές του φιλοσοφείν. Έτσι, στηρίζομαστε εν μέρει σε παρατηρήσεις που αναφέρονται στην ιστορία και στο ευρύτερο πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο, στην κοινωνιολογία και στη διδακτική της φιλοσοφίας. Είναι όμως σαφές πως η μεταφιλοσοφία συνιστά σε μεγάλο βαθμό και ουσιώδη φιλοσοφικό αναστοχασμό. Παρουσιάζει συχνά ενδιαφέρον και για όσες και όσους επιχειρούν να προσανατολιστούν μέσα στο πεδίο των σύγχρονων συζητήσεων που επικεντρώνονται στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων φιλοσοφικών προβλημάτων.⁸ Τα κείμενα του Παντελή Μπασάκου, τα οποία συμβάλλουν στον διάλογο μεταξύ της αναλυτικής και της ηπειρωτικής παράδοσης, αναδεικνύουν, μεταξύ άλλων, και αυτή την μετακριτική διάσταση του φιλοσοφείν.⁹

⁸ Για τη διατύπωση αμφιβολιών σχετική με τη γενικότερη χρησιμότητα των μεταφιλοσοφικών προσεγγίσεων για τη διερεύνηση γνήσιων προβλημάτων, βλ. Χατζημωυσής 2013: 203-4. Αλλά πρβλ. τις σχετικές νεοπραγματιστικές τοποθετήσεις του Richard Rorty οι οποίες αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία σε μεταφιλοσοφικές επιλογές (2007).

⁹ Βλ. Μπασάκος 2006, 2007.

Προσπάθειες προσδιορισμού και αναγνώρισης διακριτών φιλοσοφικών ταυτοτήτων

Είναι γνωστές οι δυσκολίες ανίχνευσης σταθερών γνωρισμάτων που θα επέτρεπαν τη βέβαιη ένταξη κάθε φιλοσόφου στο ένα ή το άλλο από τα αντίπαλα «στρατόπεδα» που επιχειρούμε να διακρίνουμε. Μπορεί κανείς να σπεύδει να δώσει απάντηση στο ερώτημα για την απόδοση μιας αναλυτικής ή ηπειρωτικής ταυτότητας σε έναν φιλόσοφο, αλλά όταν προσπαθεί να δικαιολογήσει αυτή την απάντηση διαπιστώνει ότι τα κριτήρια που παραπέμπουν σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν είναι ακριβή και αναμφίλεκτα. Προφανώς, υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου οι προσπάθειες κατηγοριοποίησης δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα.

Θα μπορούσαμε, σχηματοποιώντας σε σημαντικό βαθμό τη θεώρηση της ιστορίας της φιλοσοφίας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις μέρες μας, να συνοψίσουμε τα συνήθως χρησιμοποιούμενα κριτήρια ή ομάδες κριτηρίων ως εξής: α) γεωγραφικά και ιστορικά στοιχεία που αναφέρονται στην ανάπτυξη και στην εξέλιξη ορισμένων φιλοσοφικών τάσεων, αφενός στις αγγλόφωνες χώρες, ξεκινώντας από τη Μεγάλη Βρετανία, και στη Σκανδιναβία, αφετέρου στην Γερμανία, τη Γαλλία, αλλά και την Ιταλία.¹⁰ β) ζητήματα φιλοσοφικού περιεχομένου, θεωρίες και συγκεκριμένες τοποθετήσεις, ενδιαφέροντα, θεματικές προτεραιότητες και γενικότερες στάσεις, όπως, μεταξύ άλλων, τρόποι αντιμετώπισης της μεταφυσικής παράδοσης και των σχέσεων μεταξύ φιλοσοφίας και ιστορίας της φιλοσοφίας, και θέσεις όπως ρεαλισμός και αντιρεαλισμός, φυσιοκρατία και μη φυσιοκρατικές αντιλήψεις· γ) οι υιοθετούμενες μέθοδοι, με την ευρύτερη και τη στενότερη σημασία του όρου, όπως διαφορετικές συλλήψεις και προσεγγίσεις φιλοσοφικών προβλημάτων, αξιοποίηση ή, αντίθετα, υποτίμηση και αποφυγή ιστορικών προσεγγίσεων, έμφαση στη χρήση λογικών τεχνικών και φορμαλισμού στην ανασυγκρότηση της φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας ή, από την άλλη πλευρά, κριτική της υπερβολικής εξάρτησης από τη λογική, συστηματική επιδίωξη της προσεκτικής ανάλυσης της γλώσσας, με αναγωγή σε κάποια βαθιά δομή

¹⁰ Στα στοιχεία αυτά θα μπορούσε να συμπεριλάβει κανείς εθνοπολιτισμικές και συναφείς ιδεολογικές ή και πολιτικές διαστάσεις με κανονιστική φόρτιση που συνδέονται με παραδοσιακά στερεότυπα. Συναντούμε, για παράδειγμα, συχνές αναφορές σε βρετανικές εμπειριστικές τάσεις, αμερικανικές πραγματιστικές αντιλήψεις, γερμανική συστηματικότητα αλλά και υπερβολική εννοιολογική αφάριση, γαλλική εκζήτηση ύψους, κλπ. Βλ., μεταξύ άλλων, Akehurst 2010, Critchley 2001.

ή και στις ποικίλες κοινές χρήσεις των λέξεων, για τη μελέτη της σκέψης, σε αντιπαράθεση με την φαινομενολογία, τη ερμηνευτική, τη γενεαλογία και την αποδόμηση θεωριών και εννοιών· δ) το ύφος, που μπορεί να σχετίζεται με τη διασφάλιση της αυστηρότητας, της συνοχής και της σαφήνειας, με στόχο τον καλύτερο έλεγχο της εγκυρότητας και της ορθότητας των επιχειρημάτων, ή, από τη σκοπιά της ηπειρωτικής θεώρησης, με την αναζήτηση της βαθύτητας, της πρωτοτυπίας και της δημιουργικότητας· ε) η ανάδειξη επιστημικών /γνωστικών ή οιονεί επιστημικών αρχών του φιλοσοφείν, σε αντιδιαστολή με αισθητικές και, ειδικότερα, λογοτεχνικές κανονιστικές αρχές¹¹ που φαίνεται να καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό και την επιλογή μεθόδων και ύφους.¹²

Εξετάζοντας αυτά τα κριτήρια, δεν αργεί κανείς να καταλάβει πως είναι μάταιη η αναζήτηση *αναγκαίων* και *επαρκών συνθηκών* που θα αντιστοιχούσαν σε κάποια *ουσία* της αναλυτικής ή της ηπειρωτικής αντίληψης του φιλοσοφείν. Αρκεί εδώ να αναφερθούν λίγα μόνο παραδείγματα της ανεπάρκειας των εφαρμοζόμενων κριτηρίων, για την ανίχνευση αποκλειστικών διακριτικών γνωρισμάτων. Έτσι, ορισμένες από τις κυριότερες προτάσεις για την καλύτερη σύλληψη της αναλυτικής ταυτότητας, όπως η ιστορική αναγωγή στην κληρονομιά του *βρετανικού εμπειρισμού*, σε συνδυασμό με την απόρριψη του *εγγελιανού ιδεαλισμού*, ξεκινώντας από τις αγγλικές του παραλλαγές, και την ανάπτυξη γενικότερων αντιμεταφυσικών τάσεων (Akehurst 2010, Hylton 1990), ή η έμφαση στη *γλωσσική στροφή* (Dummett 1993, Ντάμετ 2016) και στον *μεθοδολογικό νομιναλισμό* (Rorty 1992), εγείρουν εύλογα ερωτήματα για την ένταξη στην αναλυτική παράδοση φιλοσόφων όπως ο Frege, και ρευμάτων όπως η σύγχρονη φιλοσοφία του νου και η φιλοσοφία της γλώσσας και της επιστήμης μετά τον Quine. Αλλά και η αυστηρότητα της επιχειρηματολογίας και η προσεκτική εννοιολογική ανάλυση μπορεί να χαρακτηρίζουν έργα και ηπειρωτικών στοχαστών, με ενδεικτικά παραδείγματα πολλά κείμενα του Husserl και του Habermas και όχι μόνο.

Είναι βέβαια γεγονός ότι ορισμένα από τα υφολογικά και μεθοδο-

¹¹ Βλ. Hegel 2004 και πρβλ. Haack 1998: 48-68, για την έμφαση στη σημασία των επιστημικών αρχών, παράλληλα με την αξιοποίηση της κριτικής του λογοτεχνικού ύφους στη φιλοσοφία από τον Charles Sanders Peirce.

¹² Για διαφορετικές συζητήσεις και προσπάθειες επιλεκτικής και αποκλειστικής ή συνδυαστικής εφαρμογής αυτών των κριτηρίων, βλ. μεταξύ άλλων, Braver 2011, Cohen 1986, Critchley 2001, D'Agostini 1997, Dummett 1993, Engel 1997, 1999, Glock 1997, 2008a, 2008β, Sorell and Rogers 2005, Βιρβιδάκης 1994, 2005α, Virvidakis 1997, Χατζημωυσής 2013.

λογικά στοιχεία που συμπεριλαμβάνονται στα χρησιμοποιούμενα συνήθως κριτήρια ταυτοποίησης και αναγνώρισης, καθώς και οι κανονιστικές αρχές οι οποίες φαίνεται να τα υποστηρίζουν, κυριαρχούν στους αναλυτικούς και όχι στους ηπειρωτικούς τρόπους του φιλοσοφείν. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν τα διαφορετικά κριτήρια δεν παραπέμπουν σε αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες, μπορεί να αποκαλύπτουν «οικογενειακές ομοιότητες» που συνδέουν τα μέλη μερικών αλλά όχι όλων ανεξαιρέτως των σχολών ή τάσεων των δύο φιλοσοφικών «στρατοπέδων». Οι ομοιότητες αυτές προκύπτουν και καθιερώνονται ως διακριτικά γνωρίσματα μέσα από την περίπλοκη ιστορία συγκρότησης ομάδων και συνομαδώσεων φιλοσόφων. Γι' αυτό και είναι πιστεύω εύστοχη η πρόταση του Hans-Johann Glock να εννοήσουμε τα χαρακτηριστικά της αναλυτικής φιλοσοφίας ως ένα πλέγμα οικογενειακών ομοιοτήτων και ιστορικών δεσμών επίδρασης, που συνδέουν συγκεκριμένους φιλοσόφους με διαφορετικούς τρόπους.¹³

Ο όρος «παράδοση» τον οποίο επιλέγουμε για να αναφερθούμε στην αναλυτική φιλοσοφία δεν είναι απλώς γενικότερος και ευρύτερος από τους όρους «σχολή» ή «ρεύμα». Αναδεικνύει επιτυχέστερα την αντίληψη της κοινής διαδρομής μέσα στον χρόνο και τον ρόλο δεσμών επίδρασης, εξαρτώμενων από ενδεχομενικούς και περιστασιακούς παράγοντες, που τελικά καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό συγγενείς, αν όχι και παρόμοιους τρόπους του φιλοσοφείν. Γι' αυτό θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη δυναμική διαδικασία διαμόρφωσης μιας σύνθετης και σε σημαντικό βαθμό ρευστής φιλοσοφικής ταυτότητας, η οποία καθορίζεται και από την υποκειμενική συνιστώσα των εμπλεκόμενων ατόμων, των αντιλήψεων, των προθέσεων, των σχεδίων και των σχέσεών τους. Όπως παρατηρεί σωστά ο James Conant, η ανάδυση της έννοιας της αναλυτικής φιλοσοφίας και οι συλλήψεις της μέχρι σήμερα πρέπει να μελετηθούν και μέσα από την ιστορία της φιλοσοφικής αυτοσυνειδησίας και αυτοκατανόησης εκείνων που αισθάνονται πως έχουν κληρονομήσει τη συγκεκριμένη παράδοση και καλούνται να τη συνεχίσουν επαναπροσδιορίζοντάς την.¹⁴ Η αυτοσυνειδησία την οποία μπορούμε να διαπιστώσουμε προφανώς προχωρεί βαθύτερα από επιφανειακές επαγγελματικές αυτοπεριγραφές.¹⁵

Ωστόσο, στο σημείο αυτό οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η έννοια

¹³ Glock 2008α.

¹⁴ Conant 2016: 55.

¹⁵ Critchley 2001: 44-45.

μιας κατ'αρχήν διακριτής και ενιαίας παράδοσης μάλλον δεν καλύπτει εξίσου και τις διαφορετικές μορφές ηπειρωτικών τρόπων του φιλοσοφείν. Όπως παρατηρεί ο Simon Glendinning (2006), μεταξύ άλλων, είναι λιγότερο σαφή τα νήματα τα οποία συνδέουν την ποικιλία των σχολών, των ρευμάτων και των συγκεκριμένων στοχαστών που θεωρούμε πως ανήκουν στο «αντίπαλον δέος» της αναλυτικής φιλοσοφίας. Και θα ήταν δυσκολότερο να αναδείξουμε τη δυναμική μιας κοινής πορείας φιλοσοφικής αυτοκατανόησης όπως εκείνη που φαίνεται να ξεκινά από τον Russell και να καταλήγει στον Timothy Williamson.¹⁶ Ασφαλώς, υπάρχουν και εδώ οικογενειακές ομοιότητες αλλά οι φορείς τους έχουν συχνά την αίσθηση πως τους έχουν αποδοθεί από τους υποστηρικτές αναλυτικών αντιλήψεων, οι οποίοι θέλουν να προσδιορίσουν καλύτερα και να αποκρυσταλλώσουν τη δική τους φυσιογνωμία μέσα από τη ίδια τη διακηρυσσόμενη αντιπαράθεση. Το αντίστοιχο δίκτυο δεσμών επίδρασης παρουσιάζει περισσότερες ασυνέχειες και έντονες διαφοροποιήσεις στους κόμβους που το συγκροτούν. Γι'αυτούς τους λόγους, μιλώντας για ηπειρωτική παράδοση, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η σχετική έννοια εφαρμόζεται κατ'αναλογίαν και οιονεί καταχρηστικά. Εδώ, αντιμετωπίζουμε μάλλον μια εκ των υστέρων και εξ αντιθέσεως συσπείρωση ετερόκλητων δυνάμεων που μπορεί βέβαια να καταλήγουν σχεδόν αναγκαστικά να οικειοποιούνται και να υπερασπίζονται τον χαρακτηρισμό του «ηπειρωτικού».

Εκείνο που φορτίζει ιδιαίτερα την ανομοιότητα των δύο αντιπαρατιθέμενων εικόνων είναι ακριβώς η πολεμική στάση στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί και η οποία αναμφίβολα επιδεικνύεται αρχικά από την αναλυτική πλευρά και πολύ αργότερα –και αρχικά με αμυντική διάθεση– από την ηπειρωτική.¹⁷ Είναι προφανές, ήδη από την ιδρυτική σύλληψη μιας μορφής σκέψης που επιδιώκει τη ριζική κριτική και απόρριψη ορισμένων μορφών εγγελιανής και μεταεγγελιανής μεταφυσικής, ότι δεν έχουμε να κάνουμε με ουδέτερες περιγραφές, αλλά με ιδεολογικά μονοσήμαντες και επαναστατικές απόπειρες επιβολής νέων φιλοσοφικών προτύπων εμπνεόμενων από τις δυνατότητες της λογικής ανάλυσης και των αυστηρών της εργαλείων.

¹⁶ Βλ. Williamson 2007, 2014.

¹⁷ Βλ. Barnes 2007 και παραπάνω, σημ. 4 και Engel 1991, Mulligan 1993, και από την ηπειρωτική πλευρά Babich 2012. Αρνητική, ή και σχεδόν περιφρονητική διάθεση για την αναλυτική φιλοσοφία, λόγω της υπερβολικής προσήλωσής της σε τεχνικές της λογικής ανάλυσης έχουν εκφράσει σε δημόσιες τοποθετήσεις τους, μεταξύ άλλων, οι Κώστας Αξελός και Κορνήλιος Καστοριάδης.

Θα επανέλθουμε στην προβληματική των δυνατών συνδυασμών και των συμπληρωματικών ερμηνειών επίμαχων γνωρισμάτων φιλοσοφικών ταυτοτήτων και στις επόμενες ενότητες. Η αναζήτηση τρόπων επικοινωνίας και δυνατοτήτων συνεργασίας των δύο παραδόσεων, καθώς και η καταγραφή επιφυλάξεων και αντιρρήσεων για την προσδοκία συμφιλίωσής τους, είναι φυσικό να στηρίζονται στην εικόνα την οποία μας βοηθούν να σχηματίσουμε τα κυριότερα από τα προαναφερθέντα κριτήρια. Αντιστρόφως, οι διαγραφόμενες λιγότερο ή περισσότερο σαφείς θετικές προοπτικές συνεννόησης μπορούν να συμβάλουν στην καλύτερη διερεύνηση της σχετικής λειτουργικότητας αυτών των ίδιων των κριτηρίων.

Στρατηγικές και τακτικές για την υπέρβαση της αντιπαλότητας

Ιστορική και γενεαλογική μελέτη με στόχο την διερεύνηση των απαρχών της αντιπαράθεσης και τον προσδιορισμό των αιτίων της

Είναι εύλογο να πιστεύει κανείς πως ιδιαίτερη σημασία για την επίτευξη του επιδιωκόμενων γεφυρωτικών στόχων μπορεί να έχει, πριν απ' όλα, η προσεκτική εξέταση της αφετηρίας του διχασμού και της απόκλισης των εναλλακτικών φιλοσοφικών προσανατολισμών. Ένα τέτοιο ιστορικό εγχείρημα, το οποίο έχει προταθεί, μεταξύ άλλων, από τον Michael Dummett, θα μπορούσε να επιτρέψει την ανεύρεση αιτιακών παραγόντων που φαίνεται να καθορίζουν και την περαιτέρω εξέλιξη της αντιπαράθεσης.¹⁸ Θα ήταν μάλλον ορθότερο να μιλήσει κανείς για γενεαλογική έρευνα, εφόσον η αναδρομή στο παρελθόν δεν γίνεται από μια ουδέτερη περιγραφική σκοπιά. Εμπνέεται από την αναζήτηση κοινών συνιστωσών, οι οποίες φαίνεται να ξεχάστηκαν γρήγορα, καθώς ο φιλοσοφικός στοχασμός κινήθηκε σε ριζικά διαφορετικές κατευθύνσεις.

Πράγματι, πηγαίνοντας πίσω από τη σύγκρουση εμπειριστών και ρεαλιστών με εγγελιανούς ιδεαλιστές σε βρετανικό έδαφος, την εποχή των Russell, Moore και F. H. Bradley, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς τη συνάφεια ή και τη σύμπτωση ενδιαφερόντων και ορισμένων τοποθετήσεων των Gotlob Frege και Edmund Husserl, στον χώρο της φιλοσοφίας των μαθηματικών, της λογικής και της γλώσσας, παρά τις όποιες αντιπαράθεσες τους. Ξεκινώντας από τα κατ' αρχήν ανάλογα αντιεγε-

¹⁸ Βλ. Dummett 1993, Critchley 2001.

λιανά τους προγράμματα, θα μπορούσε να επιχειρήσει να διερευνήσει τα σπέρματα της μεταγενέστερης διαμόρφωσης ασύμβατων αντιλήψεων, με αναφορά στη σχέση της φιλοσοφίας με τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες. Ο Frege «λογικοποιεί τα μαθηματικά, μαθηματικοποιώντας τη λογική», προετοιμάζοντας έτσι μια στενότερη επιστημονιστική (αν και όχι φυσιοκρατική) θεώρηση του φιλοσοφείν, ενώ ο Husserl εισηγείται μια πολύ διαφορετική φαινομενολογική προσέγγιση, που αποβλέπει στη φανέρωση των αποβλεπτικών δομών της συνείδησης, σε όλα της τα γνωστικά ή μη ενεργήματα.¹⁹

Ωστόσο, η ευρύτερη κοινή μήτρα από την οποία φαίνεται να εκπήγασαν τα αποκλίνοντα ρεύματα μπορεί να εντοπιστεί ήδη μέσα στο μεγαλόπνοο εγχείρημα της κριτικής φιλοσοφίας του Kant. Στις άλυτες εντάσεις και τους νέους δυισμούς που κληροδοτεί ο Kant στους επιγόνους του και στις προσπάθειες αντιμετώπισής τους ανιχνεύονται στοιχεία τα οποία παρέχουν εναύσματα για εναλλακτικές προσεγγίσεις του ανθρώπινου στοχασμού. Ο Simon Critchley υπενθυμίζει και την επίδραση των εναλλακτικών επιλογών κυρίαρχων αναγνώσεων του έργου του ίδιου του Kant, οι οποίες εστιάζονται αφενός στην Πρώτη και αφετέρου στην Τρίτη *Κριτική*. Η έμφαση στη γνωσιολογία και στις φυσικές επιστήμες αποτελεί ίσως την προαναγγελία της κυρίαρχης προβληματικής της αναλυτικής παράδοσης, ενώ η έμφαση στη λειτουργία της κριτικής δύναμης ως διαμεσολάβησης μεταξύ διάνοιας και Λόγου (φύσης και ελευθερίας) υποδεικνύει τη μεταγενέστερη πορεία της ηπειρωτικής σκέψης.²⁰ Οι συγκεκριμένες προσεγγίσεις εκφράζονται και μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της βρετανικής ιστορίας των ιδεών από την αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο «κουλτούρες», δύο αντίπαλα στρατόπεδα πολιτισμικών ιδεωδών, το επιστημονικό/ορθολογιστικό και το ανθρωπιστικό/ρομαντικό. Σύμφωνα με ένα ερμηνευτικό σχήμα που έχει προτείνει ο John Stuart Mill, αυτά θα μπορούσαν να αποκληθούν αντίστοιχα «μπενθιανό», προσανατολισμένο πρωτίστως στην αναζήτηση της αλήθειας, και «κολριτζιανό», με ενδιαφέρον κυρίως για τη σημασία θεωριών και επιμέρους πεποιθήσεων. Τέλος, δεν θα έπρεπε να παραβλεφθούν η παρξιακή διάσταση αλλά και η χειραφετητική πολιτική του ηπειρωτικού στοχασμού, οι οποίες αναδεικνύουν την ανάγκη σύνδεσης της αφηρη-

¹⁹ Βλ. Φρήντμαν: 311-16. Για μια σύγχρονη εκδοχή της σύγκλισης μεταξύ νεοφρεγκεανών και φαινομενολογικών προσεγγίσεων στον χώρο της φιλοσοφίας των μαθηματικών, πρβλ. Christopoulou 2014.

²⁰ Critchley 2001, 20-34.

μένης φιλοσοφικής σκέψης με τον ανθρώπινο βίο.²¹

Διαφορετικές ερμηνείες της πολύπλευρης αρχιτεκτονικής του καντιανού οικοδομήματος αποτυπώνονται και στους φιλοσοφικούς προσανατολισμούς βασικών νεοκантиανών Σχολών, ειδικότερα, αυτής του Μαρβούργου και εκείνης της Νοτιοδυτικής Σχολής. Σε εαυτούς ακριβώς τους προσανατολισμούς, οι οποίοι οδηγούν, αφενός, στην ανάδειξη της επιστημολογικής πρωτοκαθεδρίας των μαθηματικο-λογικών και φυσικών επιστημών, αφετέρου, στην υποστήριξη μιας διαφορετικής αντίληψης προτεραιότητας του ανθρωπιστικού φιλοσοφικού στοχασμού, αναφέρεται εκτενώς ο Michael Friedman, επιχειρώντας να εξηγήσει τη διεύρυνση, αν όχι και την ίδια τη δημιουργία του χάσματος που μας απασχολεί.

Για να χρησιμοποιήσουμε τους δραματικούς τόνους του τίτλου του σχετικού βιβλίου του Friedman, ο οποίος μελετά τη συνάντηση και αντιπαράθεση του Martin Heidegger με τον Ernst Cassirer στο Davos το 1929, όπου ήταν παρών και ο Rudolf Carnap, εδώ «χωρίζουν οι δρόμοι» (parting of the ways) αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Carnap προεκτείνει τη μεθοδολογική κατεύθυνση της Σχολής του Μαρβούργου, υιοθετώντας τελικά τη φρεγκεανή και ρασελιανή θεώρηση που προβάλλει τη λογική ως την «ουσία της φιλοσοφίας», ενώ ο Heidegger εκκινεί από την προσέγγιση της Νοτιοδυτικής Σχολής και επεξεργάζεται μια νέα παραλλαγή της χουσερλιανής φαινομενολογίας, αντλώντας σημαντικά στοιχεία από τη γερμανική ερμηνευτική παράδοση και την *Lebensphilosophie* του 19ου αιώνα. Ο πρώτος επιχειρεί την αυστηρή ορθολογική ανασυγκρότηση της γνώσης στη γλώσσα των *Principia Mathematica*, ξεκινώντας από στοιχειώδη δεδομένα της εμπειρίας και αποκαλύπτοντας τις λογικές μορφές που στηρίζουν την αντικειμενικότητα της επιστημονικής γνώσης. Η ερμηνευτική φαινομενολογική προσέγγιση, την οποία εισηγείται ο δεύτερος συνεπάγεται ριζική αναθεώρηση της παραδοσιακής οντολογίας και της κατανόησης της ιστορίας της δυτικής γνωσιολογίας και μεταφυσικής, αλλά και αμφισβήτηση της επιστημολογικής σημασίας της λογικής.²²

²¹ Critchley 2001: 56-61, Κρίτσλεϋ 2007. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι, πέρα από τις αναφορές στον Jeremy Bentham και στον Samuel Coleridge, ο Mill χρησιμοποιεί εκφράσεις όπως «γερμανο-κολριτζιανό δόγμα» (doctrine), «ηπειρωτικοί φιλόσοφοι» και «ηπειρωτική φιλοσοφία». Ο Critchley αναφέρεται και στη δυνατή συσχέτιση των δύο προτύπων που αναδύονται τον 19^ο αιώνα με διάφορες μεταγενέστερες εκφάνσεις τους, μέχρι και τη διεκτραγώδηση της πολιτισμικής αντιπαλότητας το 1959 στη διάλεξη του C.P. Snow, “Two Cultures” (Snow 1995).

Βέβαια, ο Friedman παρατηρεί πως η ρήξη, η οποία διατηρήθηκε και βάθυνε μέχρι σήμερα, πρέπει να αποδοθεί και στην ιστορική συγκυρία, με την επικράτηση του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία και τις καταστροφικές της συνέπειες.²³ Οι προσωπικές σχέσεις των Heidegger, Carnap και Cassirer, οι οποίες εξελίχθηκαν μέσα σε αυτές τις περιστάσεις, έχουν να κάνουν και με τις ιδιοσυγκρασίες τους και με τις συγκεκριμένες κοινωνικο-πολιτικές τους αντιλήψεις και τοποθετήσεις. Πάντως, παρά τις αστοχίες και τα αδιέξοδα της φιλόδοξης συστηματικής φιλοσοφίας των συμβολικών μορφών του Cassirer, η οποία δεν είναι εύκολο να αναβιώσει στην εποχή μας, είναι εύλογη η υπόθεση πως η συμφιλωτική και συνθετική, «κεντρώα» θεώρησή του, θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση και για σύγχρονες προσπάθειες γεφύρωσης του υπαρκτού χάσματος. Η παγίωση του χάσματος φαίνεται να οφείλεται ακριβώς στην προσήλωση σε απόλυτα αντιθετικά, μονόπλευρα πρότυπα του φιλοσοφείν, όπως αυτά των Heidegger και Carnap.²⁴

Επανεξέταση χαρακτηριστικών περιπτώσεων ασυμφωνίας και εκ πρώτης όψεως στείρων διαμαχών – αναζήτηση τρόπων άρσης των εμποδίων για την επιδιωκόμενη αμοιβαία προσέγγιση

Η αναδρομή στις πιθανές απαρχές της διερευνώμενης ρήξης και των συντελεστών της καθιστά δυνατή την απομόνωση στοιχείων τα οποία επανεμφανίζονται με διαφορετικές μορφές και κατά τις μεταγενέστερες φάσεις της εξέλιξης των δύο παραδόσεων και συντηρούν την αίσθηση της ασυμμετρίας. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν σε ορισμένα από τα γνωρίσματα της αναλυτικής και της ηπειρωτικής φυσιολογίας, που έχουν να κάνουν κυρίως με το ύφος, τις μεθόδους και τις κανονιστικές αρχές των αντίστοιχων φιλοσοφικών πρακτικών.

Έτσι, προχωρώντας στην εξέταση συγκεκριμένων εκφράσεων ασυμφωνίας και αιχμηρών ανταλλαγών απόψεων, πέρα από την επισήμανση περιπτώσεων αμηχανίας, καθαρής ασυνεννοησίας ή και αμοιβαίας αδιαφορίας,²⁵ μπορεί κανείς να αναγνωρίσει χαρακτηριστικά παραδείγματα

²² Φρήντμαν 2017: 305-14 [πρώτη έκδοση του *A Parting of the Ways* στα αγγλικά το 2000]. Πβ. και Gordon 2010.

²³ Simons 2001.

²⁴ Φρήντμαν 2017: 314-35.

αντιπαραθέσεων, οι οποίες αναδεικνύουν την εκατέρωθεν «εχθρική» διάθεση και τα σοβαρά εμπόδια που δυσχεραίνουν τον οποιοδήποτε εποικοδομητικό διάλογο. Ανάμεσα σε αυτά μπορούν να αναφερθούν: α) η επιθετική κριτική των θέσεων και της όλης φιλοσοφικής προσέγγισης του Henri Bergson από τον Russell· β) η πολεμική μεταξύ Carnap και Heidegger, που ακολούθησε τη συνάντηση στο Davos, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη· γ) η διαμάχη για τον θετικισμό, στην οποία εμπλέκονται οι εκπρόσωποι της Σχολής της Φραγκφούρτης και ο Karl Popper· δ) η σύγκρουση μεταξύ John Searle και Jacques Derrida, με αφορμή την κριτική της θεωρίας των ομιλιακών ενεργημάτων του J.L. Austin από τον τελευταίο, αλλά και με αντικείμενο την θετική ή αρνητική αποτίμηση της φιλοσοφικής σημασίας της αποδόμησης.²⁶ Και θα μπορούσε να προσθέσει κανείς και αρκετές άλλες αντιμαχίες μέχρι τις μέρες μας, όπως οι συνεχιζόμενες, διαμετρικά αντίθετες τοποθετήσεις απέναντι στην υπόθεση Sokal²⁷ και, πιο πρόσφατα, η σύντομη αλλά έντονη σύγκρουση των αντιλήψεων του Noam Chomsky με εκείνες του Slavoj Žižek.²⁸

Εδώ αναρωτιέται κανείς κατά πόσον είναι δυνατή η αναζήτηση μιας γενικότερα αποδεκτής θεώρησης για τη διευθέτηση των συγκρούσεων και την αντικειμενική αποτίμηση της έκβασής τους. Και στην επιδιωκόμενη άμβλυνση των διαφορών και άρση των εμποδίων για μια αμοιβαία προσέγγιση θα μπορούσε να συμβάλει η συγκρότηση μιας γενικότερης, συστηματικής τυπολογίας που θα διευκόλυνε την κατανόηση της υφής και της δομής των συγκεκριμένων αντιπαραθέσεων, ανεξάρτητα από τους ιστορικούς παράγοντες που καθόρισαν την εκδήλωσή τους.

²⁵ Βλ., μεταξύ άλλων, τα Πρακτικά της συνάντησης κυρίως Βρετανών και Γάλλων φιλοσόφων στο Royaumont (Cahiers de Royaumont 1962).

²⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση αυτών και άλλων παραδειγμάτων αντιπαραθέσεων, βλ. Critchley 2001, Prado 2003, Chase and Reynolds 2011 και Βιρβιδάκης (αδημοσίευτο).

²⁷ Το παραπλανητικό άρθρο του Alan Sokal, το οποίο υποβλήθηκε και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Social Text*, καθώς και το βιβλίο που συνέγραψε μαζί με τον Jean Bricmont για να καταγγείλει τις «διανοητικές αγυρτείες» πολλών μεταμοντέρνων στοχαστών, θεωρήθηκαν από αναλυτικούς φιλοσόφους πως συνέβαλαν στην υπεράσπιση βασικών κανονιστικών αρχών ορθολογικότητας, ενώ από αρκετούς ηπειρωτικούς αντιμετωπίστηκαν ως ένα ανέντιμο τέχνασμα επιβολής μιας επιστη-μονιστικής «ιεράς εξέτασης» στο χώρο της ελεύθερης φιλοσοφικής έκφρασης. Βλ. Sokal 1996α, 1996β, 2008, Sokal et Bricmont 1997, Bouveresse 2002, Roux 2007, για την πρόσληψη της όλης υπόθεσης στον ελληνικό χώρο, Βιρβιδάκης 2002, και για μια πρόσφατη ηπειρωτική αντίδραση, Babich 2012: 67-99.

²⁸ Βλ. Thompson 2013.

Σε αυτή τη μεθοδολογική κατεύθυνση κινείται η πρόταση του Marcelo Dascal να υιοθετήσουμε τη διάκριση ανάμεσα σε τρία είδη διαλεκτικής αντιπαράθεσης επιχειρημάτων, στα οποία μπορούν να υπαχθούν και οι διάφορες φιλοσοφικές αναμετρήσεις. Αυτά περιλαμβάνουν: α) τη *συζήτηση* (discussion)· β) την *αντιμαχία* (dispute)· και γ) τη *διαμάχη* (controversy).²⁹ Βέβαια, η συγκεκριμένη συμβατική χρήση αυτών των όρων, την οποία εισηγείται, περιορίζει τη συνηθισμένη ευρεία ερμηνεία τους. Ο Dascal τους αποδίδει τεχνική σημασία για να διευκολυνθούν η ταξινόμηση και η περιγραφή χαρακτηριστικών περιπτώσεων εκδήλωσης της αντιπαλότητας που μας απασχολεί.³⁰

Η έννοια της *συζήτησης* αναφέρεται στον εποικοδομητικό διάλογο μέσα στο πλαίσιο μιας καλά προσδιορισμένης θεματικής, όπου ένα πρόβλημα μπορεί να διατυπωθεί με ακρίβεια και κατά τρόπο που επιτρέπει την *λύση* του (solution). Οι συνομιλητές δέχονται συνήθως ότι το πρόβλημα οφείλεται σε κάποιο σφάλμα που πρέπει να διορθωθεί. Ακόμη και αν δεν συμπίπτουν οι αναλύσεις τους για τη φύση του προβλήματος και για το ποιος είναι υπεύθυνος γ' αυτό, τελικά συμφωνούν στη διαδικασία αναζήτησης της λύσης (είδος χρησιμοποιούμενης επιχειρηματολογίας, τεκμηρίωση προκειμένων με συγκεκριμένα στοιχεία, στάθμιση δεδομένων, συναγωγή συμπερασμάτων, κ.λπ.).

Αντίθετα, στην περίπτωση της *αντιμαχίας* η απόκλιση των συγκρουόμενων αντιλήψεων είναι τέτοια που δεν είναι δυνατή η απομόνωση ενός κοινού προβλήματος οφειλόμενου σε κάποια επιμέρους δυσκολία, αναγνωρίσιμη από όλες τις πλευρές και επιδεχόμενη αποτελεσματική αντιμετώπιση. Η κατάληξη της αντιπαράθεσης που παίρνει τη μορφή αντιμαχίας, μπορεί να ισοδυναμεί με τη *διάλυσή* της (dissolution). Η επίθεση κατά των διαλεκτικών αντιπάλων μπορεί να περιλαμβάνει την επιτίμηση, με την αφ' υψηλού υιοθέτηση συγκαταβατικής στάσης, ακόμη και την «διάγνωση» κάποιου θεμελιώδους αφετηριακού σφάλματος, στο οποίο υποτίθεται πως οφείλεται η σοβαρή πλάνη που αποδίδεται από τους μεν στους δε, και την πρόταση πλήρους αλλαγής θεώρησης.

²⁹ Dascal 2001: 314.

³⁰ Εξίσου συμβατική πρέπει να θεωρηθεί και η επιλογή των ελληνικών λέξεων που προτείνονται εδώ για να αποδοθούν οι όροι του αγγλικού πρωτοτύπου. Κάποιες από αυτές, όπως π.χ., *διαμάχη* και *αντιμαχία*, ή *λύση* και *επίλυση* θεωρούνται συνήθως συνώνυμες στην καθημερινή, μη τεχνική τους χρήση. Και σε προηγούμενες εργασίες μου, όπου κάνω λόγο για την πολεμική μεταξύ ηπειρωτικών και αναλυτικών φιλοσόφων, χρησιμοποίησα τον όρο «διαμάχη» χωρίς την ειδική σημασία που του προσδίδει ο Dascal (Βιρβιδάκης 2005α).

Σε αυτούς τους τρόπους αντίδρασης που επισημαίνει ο Dascal μπορεί κανείς να προσθέσει την ειρωνεία, τους προσβλητικούς διαξιφισμούς, ή την επιδεικτική περιφρόνηση. Πάντως, εδώ στόχος της καθεμιάς από τις αντιμαχόμενες πλευρές είναι η απόλυτη επικράτηση των θέσεών της χωρίς καμιά υποχώρηση.

Τέλος με τον όρο *διαμάχη* δηλώνεται μια ενδιάμεση μορφή έντονης αντιπαράθεσης. Σε μια τέτοια αντιπαράθεση οι διαφορές είναι βέβαια βαθιές και ουσιαστικές, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να διεξαχθεί ουσιαστική συζήτηση για την ανεύρεση κοινά αποδεκτής λύσης. Ωστόσο, φαίνεται να υπάρχει επαρκής αλληλοκατανόηση, έτσι ώστε να μπορεί να επιτευχθεί κάποια *επίλυση* (resolution) με την επεξεργασία νέων τοποθετήσεων, οι οποίες φωτίζουν καλύτερα τα σημεία της διαφωνίας και δημιουργούν την ελπίδα μιας μετακίνησης των αντιπάλων από τις αρχικές τους θέσεις, ή ακόμη και βαθμιαίας προσέγγισής τους στη συνέχεια.³¹

Χρησιμοποιώντας αυτή την κάπως σχηματική τυπολογία, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η ασυμβατότητα των θεωρήσεων αναλυτικών και ηπειρωτικών φιλοσόφων, σε ορισμένες από τις πιο άκαμπτες εκφάνσεις της, οδηγεί συχνότερα σε αντιμαχίες μάλλον, παρά σε εποικοδομητικές συζητήσεις, ή έστω σε διαμάχες με την προοπτική μερικής σύγκλισης απόψεων. Οι θεμελιώδεις αφετηριακές διαφορές φαίνεται να καθιστούν αναπόφευκτη την ασυνεννοησία, τη δυσπιστία, την αμοιβαία υποτίμηση και συνολική απόρριψη των συνομιλητών. Έτσι, σε ορισμένες από τις πρώτες διερευνητικές συναντήσεις μεταξύ εκπροσώπων των δύο παραδόσεων ήταν προφανής η αδυναμία αληθινής επαφής και επικοινωνίας. Ήταν φυσικό να δημιουργείται η αίσθηση ενός «διαλόγου κουφών» και να μην τίθεται καν θέμα πραγματικής σύγκρουσης, στο μέτρο που παρέμεναν ασαφείς οι λόγοι των ίδιων των επίμαχων διαφωνιών.³²

Το ερώτημα το οποίο τίθεται από την ανάλυση του Dascal είναι κατά πόσον οι κυριότερες από τις αποτυχημένες απόπειρες διαλόγου, λόγω απουσίας κατανόησης και γνήσιας προσπάθειας απάντησης στην επιθετική κριτική, θα μπορούσαν να μετατραπούν από τελείως αδιέξοδες αντιμαχίες σε διαμάχες. Για να σταθούμε σε δύο μόνο από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, κάτι τέτοιο φαίνεται ανέφικτο να γίνει στην περίπτωση της αντιμετώπισης του Hei-

³¹ Dascal 2001: 314-16.

³² Βλ. παραπάνω, σημ. 25.

degger από τον Carnap και της μεταγενέστερης απάντησης του πρώτου,³³ ενώ ίσως είναι μάλλον ευκολότερο στην πιο πρόσφατη και πολύ εκτενέστερη πολεμική μεταξύ Searle και Derrida.³⁴

Πράγματι, η αντιπαράθεση της πλήρους απόρριψης της χαϊντεγκεριανής ερμηνείας και αξιοποίησης της έννοιας του Μηδενός για την ανάδειξη υπαρξιακών βιωμάτων, ως προϊόντος λογικής σύγχυσης, με την απόλυτη αμφισβήτηση του φιλοσοφικού κύρους της λογικο-μαθηματικής προσέγγισης των λογικών θετικιστών, ανίκανης κατά την ερμηνευτική φαινομενολογία για οποιαδήποτε πρόσβαση στην αλήθεια του Είναι δεν φαίνεται να επιδέχεται διαμεσολάβηση. Οι αντίπαλες φιλοσοφικές αντιλήψεις δείχνουν όντως ασύμμετρες.³⁵

³³ Η απορριπτική στάση του Carnap απέναντι στη σκέψη του Heidegger εκφράζεται μέσα από το δοκίμιο του “Die Überwindung der Metaphysik durch die logische Analyse der Sprache”, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Erkenntnis* το 1932 και στρεφόταν κατά της προσέγγισης του «ερωτήματος για το Μηδέν» ως του κεντρικού μεταφυσικού ερωτήματος, το οποίο αναπτύσσεται στην εναρκτήρια διάλεξη του πρώτου στο Πανεπιστήμιο του Freiburg, το 1929, με θέμα, «Πι είναι μεταφυσική;». Ο Heidegger αντιδρά με μια έμμεση απάντηση στον «Επίλογο» της διάλεξης, που προστέθηκε στην έκδοση του 1943, και φαίνεται να περιορίζει την αντίκρουση της επίθεσης του Carnap σε μια μόνο ρητή αναφορά και στο πνεύμα που διαπνέει τις θέσεις του τελευταίου πολύ αργότερα, σε μια επιστολή του 1964. Σχολιάζει το άρθρο του *Erkenntnis* και σε μια αρχική μορφή των παραδόσεων του μαθήματος *Εισαγωγή στη Μεταφυσική* του 1935, αλλά το κείμενο αυτό δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση του 1953. Για βιβλιογραφικά στοιχεία, και για μια πρώτη κριτική ανάλυση, βλ. Critchley 2001:105-129, Βιρβιδάκης (αδημοσίευτο).

³⁴ Η πολεμική ξεκινά με την κριτική βασικών στοιχείων της θεωρίας των ομιλιακών ενεργημάτων του J.L. Austin, από τον Derrida, στο δοκίμιο του “Signature, Event, Context”, στο περιοδικό *Glyph* το 1977 και με την αντίδραση του Searle στο άρθρο του με τον τίτλο “Reiterating the Differences: A Reply to Derrida”, στο ίδιο περιοδικό. Ο Derrida επιτίθεται στον Searle στο εκτενές κείμενο του, “Limited Inc, a b c...”, πάλι στο *Glyph*. Στη συνέχεια ο Searle ασκεί γενικότερη κριτική στην ντεριντιανή αποδόμηση, με κύριο στόχο το βιβλίο του θεωρητικού της λογοτεχνίας, Jonathan Culler, *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism* (1982), με το σύντομο άρθρο του “The Word Turned Upside Down”, στο *The New York Review of Books*, το 1983. Η διασταύρωση πυρών ολοκληρώνεται με το άρθρο του Derrida, “Afterword: Toward an Ethic of Discussion” του 1988. Για βιβλιογραφικά στοιχεία, και για μια πρώτη κριτική ανάλυση, βλ. Chase and Reynolds 2010, Moati 2014, Βιρβιδάκης (αδημοσίευτο), Ο Dascal εξετάζει εκτενέστερα τη συγκεκριμένη σύγκρουση φιλοσοφικών τοποθετήσεων που παραπέμπουν σε γενικότερα πρότυπα του φιλοσοφείν (Dascal 2001).

³⁵ Ασφαλώς, δεν πρέπει να υποτιμηθούν οι πολιτικές παράμετροι και το ιστορικό πλαίσιο της οξείας αντιπαλότητας, το οποίο, όπως είδαμε, τονίζει ο Friedman. Βλ. παραπάνω, σημείωση 24. Και θα μπορούσε ενδεχομένως να συμφωνήσει κανείς με τον Critchley, πως «το ενδιαφέρον της σύγκρουσης Heidegger-Carnap, δεν συνίσταται στο να αποφασίσουμε ποιος έχει δίκιο και ποιος όχι, αλλά μάλλον στο να δούμε αυτή τη σύγκρουση ως καθοριστική έκφραση τόσο μιας φιλοσοφικής προβληματικής όσο και μιας πολιτισμικής παθολογίας που ακόμη υφίσταται. Εάν δεν συνειδητοποιήσουμε κάτι τέτοιο, τότε είναι υπαρκτός ο κίνδυνος ενός ατελέσφορου φιλοσοφικού αδιεξόδου, δηλαδή της αντιπαράθεσης μεταξύ του επιστημονισμού αφ’ ενός και του σκοταδισμού αφ’ ετέρου» (Critchley 2001: 129). Εδώ, αποδίδω τον όρο “scientism” ως “επιστημονισμός” και όχι ως “επιστημοκρατία”, όπως οι μεταφραστές του βιβλίου του Critchley.

Αντίθετα, προσεκτική μελέτη ορισμένων σημείων της αντιπαράθεσης Searle και Derrida και της έκβασής της επιβεβαιώνει την αίσθηση του Dascal ότι η αντιμαχία μπορεί να μετατρέπεται σε κάποιο βαθμό σε ενδιαφέρουσα διαμάχη. Ο γάλλος στοχαστής απορρίπτει τις αναλύσεις του Austin, επειδή προσπαθεί και εκείνος, όπως πολλοί παραδοσιακοί φιλόσοφοι, να απομονώσει σαφή και σταθερά κριτήρια για τον προσδιορισμό του νοήματος, καταγράφοντας βασικούς τρόπους χρήσης των λέξεων, επισημαίνοντας «δυσλειτουργίες», «αστοχίες» και «παραφθορές» και προσπαθώντας να διατυπώσει κανόνες για τη διάκριση μεταξύ «σοβαρών», ορθών επιτελέσεων των βασικών ομιλιακών ενεργημάτων και «παρασιτικών» παραλλαγών ή απομιμήσεών τους σε διάφορες περιστάσεις (π.χ. θεατρικής προσποίησης, ή ποιητικής ερμηνείας). Κατά τον Derrida, είναι μάταιο να επιδιώκουμε να απομονώσουμε αναγκαίες συνθήκες επιτυχίας ή ευστοχίας των ομιλιακών μας ενεργημάτων. Και σύμφωνα με την προσέγγισή του, η προσπάθεια του Austin να προσδέσει τις γλωσσικές εκφορές στις προθέσεις των υποκειμένων τους κρύβει την προσκόλληση σε μια «μεταφυσική της παρουσίας» – παρουσίας εδώ του προθεσιακού νοήματος στον του υποκειμένου–, εναντίον της οποίας στρέφεται το αποδομητικό του εγχείρημα σε όλες του τις εκφάνσεις. Αντίθετα, ο Searle προσπαθεί να δείξει πως το ερευνητικό πρόγραμμα του Austin δεν θίγεται από την κριτική του Derrida, ο οποίος, πέρα από το ότι διαπράττει πολλά επιμέρους λογικά σφάλματα, παρασύρεται από τη γενικότερη αντιθεμελιοκρατική του προσέγγιση, που στρεφόταν πρωτίστως κατά του Husserl και του Heidegger και νομίζει, εσφαλμένα, πως οι χρήσιμες διακρίσεις του άγγλου φιλοσόφου παραπέμπουν σε βαθύτερα, ιδεατά γνωρίσματα και γενικότερες αντιθέσεις μεταφυσικού χαρακτήρα, που χρειάζονται αποδόμηση.

Υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις πως οι ίδιοι οι δύο αντίπαλοι, χωρίς να το ομολογούν, τροποποιούν κάπως τις τοποθετήσεις τους αναγνωρίζοντας σιωπηρά πως οι διαφορές τους δεν είναι αγεφύρωτες. Ο Derrida δεν αποκλείει τελείως τη λειτουργία της προθετικότητας κατά τη μελέτη της γλωσσικής επικοινωνίας, παρόλο που δεν της αποδίδει κεντρικό ρόλο, ενώ ο Searle επεξεργάζεται διαφορετικές έννοιες πρόθεσης, που δεν περιορίζονται σε κάποια μονολιθική θεώρηση. Και θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η ντερριντιανή προσέγγιση προϋποθέτει σε κάποιο βαθμό στοιχεία της φιλοσοφίας της γλώσσας του Austin, την οποία θέτει στο στόχαστρο της αποδομητικής κριτικής.³⁶

³⁶ Dascal 2001: 333-4.

Σε ανάλογες περιπτώσεις, μπορεί να ελπίζει κανείς ότι, ακόμη και αν οι εκπρόσωποι των αντιπαρατιθέμενων παραδόσεων δεν είναι σε θέση να οδηγηθούν σε μια από κοινού ζήτηση της αλήθειας, ή και σε μια δημιουργική σύνθεση απόψεων, μέσα από τη φιλοσοφική διαμάχη, είναι κατ'αρχήν εφικτή τουλάχιστον η αμοιβαία κατανόηση της οπτικής γωνίας του άλλου. Ακόμη και αν δεν πάψουν να διαφωνούν μέχρι τέλους και να επιμένουν ο καθένας στις θέσεις του, οι θέσεις αυτές μπορεί να υφίστανται ορισμένες τροποποιήσεις, έστω για να γίνονται περισσότερο προσιτές και ερμηνεύσιμες από τον συνομιλητή. Η επιθυμητή επίλυση της διαμάχης μπορεί σε πρώτη φάση να μην συνίσταται σε τίποτα περισσότερο από αυτή την ορθή σύλληψη των εκατέρωθεν διαφορών και από τις ελάχιστες τροποποιήσεις που επιτρέπουν τον διάλογο. Η σύγκλιση ίσως να έρθει αργότερα.

Εφόσον συμμερίζεται κανείς τη διάθεση υπέρβασης της πολεμικής και προαγωγής του διαλόγου, είναι φυσικό να αναπτύσσει τακτικές που θα στηρίζονται στα βασικά πορίσματα, και της ιστορικο-γενεαλογικής αναδίφησης του παρελθόντος και της συστηματικής μελέτης των αντιπαραθέσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να επιτρέψουν τη μετατροπή των αντιμαχιών σε διαμάχες και ίσως αργότερα σε συζητήσεις. Ανάμεσα σ'αυτές συγκαταλέγονται οι προσπάθειες συνειδητοποίησης και εγκατάλειψης ιδεολογικών εμμονών, διαρκούς αυτοκριτικού ελέγχου μονομερών αναλυτικών και ηπειρωτικών προσεγγίσεων,³⁷ αποφόρτισης ρητορικών αιχμών και, το κυριότερο, διαμόρφωσης κάποιας κοινής (μετα)γλώσσας επικοινωνίας.

Ωστόσο, δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς πως είναι μάλλον ανέφικτη η υιοθέτηση ενός ουδέτερου φιλοσοφικού ιδιώματος, ικανού να αποδώσει ισοτίμα τα ιδιαίτερα θετικά γνωρίσματα των τρόπων του φιλοσοφείν που χαρακτηρίζουν αντίστοιχα τις δύο παραδόσεις. Έχει μάλιστα παρατηρηθεί πως κάτι τέτοιο θα ήταν αθέμιτο εφόσον μάλλον θα αδικούσε την ηπειρωτική, ενώ θα ευνοούσε την αναλυτική πλευρά. Γι'αυτό, και κλείνοντας την επίσημη ομιλία του, κατά την αναγόρευση του σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών, με θέμα τις σχέσεις μεταξύ των δύο παραδόσεων, ο Michael Dummett προτείνει κάτι απλούστερο που κατ' αυτόν συνιστά μια «πρακτική μέθοδο». Ο Dummett διατυπώνει την ιδέα του ως εξής:

³⁷ Βλ. Critchley 2001. Για μια αυτοκριτική της αναλυτικής φιλοσοφίας, βλ. Unger 2014, όπου επιχειρείται ο έλεγχος μιας κυρίαρχης σχολαστικής, σύγχρονης μορφής του φιλοσοφείν.

Οραματίζομαι ένα περιοδικό που θα δημοσιεύει κείμενα φιλοσόφων, τόσο από την αναλυτική όσο και από την 'ηπειρωτική' φιλοσοφία, μαζί με εκτεταμένα σχόλια επί των κειμένων αυτών από κάποιο μέλος της άλλης σχολής. Στα σχόλια θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί γιατί το κείμενο δεν βασίζεται σε θεμελιωμένες απόψεις, να τίθενται ερωτήσεις με τρόπο που να επισημαίνεται ό,τι δεν θεωρείται ορθό, να εξετάζονται σημαντικά γεγονότα και ζητήματα που διατυπώνονται στο κείμενο, και γενικά ο σχολιαστής να δείχνει πως δεν είναι ικανοποιημένος από την πλευρά του. Μετά από αυτό, είναι πιθανό ο συγγραφέας κάθε κειμένου να το αναθεωρούσε στο πνεύμα του σχολίου, όχι για να αλλάξει την ουσία, αλλά προκειμένου να το κάνει πιο ευανάγνωστο στους αναγνώστες του, καθώς και σε εκείνους της άλλης σχολής. Το περιοδικό αυτό θα μπορούσε επίσης να δημοσιεύσει τη νέα εκδοχή, ίσως με κάποια καινούργια σχόλια του πρώτου σχολιαστή. Η μελέτη τέτοιων κειμένων, καθώς και τα σχόλια που θα ακολουθούσαν, ασφαλώς θα βοηθούσαν τα μέγιστα τους συγγραφείς των δύο σχολών να συνθέτουν τα φιλοσοφικά τους κείμενα με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλούν το ενδιαφέρον των αναγνωστών από τις άλλες σχολές, αφού θα ήταν σχετικά με ό,τι ζητούσαν. Με τον τρόπο αυτό το χάσμα θα είχε γεφυρωθεί. Θα είχε προχωρήσει βεβαίως πολύ λίγο η συμφιλίωση μεταξύ των δύο φιλοσοφικών επιλογών, αλλά τα μέλη της μιας σχολής θα είχαν μάθει πώς να επικοινωνούν με τα μέλη της άλλης.³⁸

Ένα τέτοιο κοινό βήμα συνεργασίας φιλοσόφων με διαφορετική παιδεία και αντιθετικές αφετηριακές δεσμεύσεις θα αποσκοπούσε στην αποτελεσματική αμοιβαία εμπλοκή μέσα από την εξοικείωση με τις μεθόδους και το ύφος του άλλου και θα μπορούσε να μετατρέψει τις αντιμαχίες σε διαμάχες. Όμως, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως ίσως δεν χρειάζεται να επιμένουμε τόσο στο αρνητικό έργο της άρσης εμποδίων, επινοώντας τεχνητά μέσα επικοινωνίας, κανόνες ανταλλαγής απόψεων και διαδικασίες διαλόγου εφαρμόσιμες εκ των προτέρων σε κάθε έκφραση της φιλοσοφικής σκέψης. Μπορούμε πλέον να στραφούμε

³⁸ Dummett 2005.

στην αξιοποίηση συγκεκριμένων θετικών διδαγμάτων από ήδη υπάρχουσες σημαντικές συγκλίσεις και αναπτυσσόμενες συνθέσεις.

Γόνιμες συναντήσεις και ανταλλαγές - συγκλίσεις και συνθέσεις

Οι αναλογίες και τα σημεία σύγκλισης δεν περιορίζονται στην αρχική ανάπτυξη των παράλληλων φιλοσοφικών προγραμμάτων των Husserl και Frege. Κατά την ιστορική εξέταση των εξελίξεων, ήδη από τις αρχές του εικοστού αιώνα, συναντά κανείς συμπληρωματικές και παρόμοιες αναζητήσεις, όσο και αν αυτό δεν είναι προφανές εκ πρώτης όψεως. Τούτο συμβαίνει για παράδειγμα με ανιχνεύσιμες αναλογίες ανάμεσα στο έργο ηπειρωτικών στοχαστών με φαινομενολογικό προσανατολισμό και σε ορισμένα κείμενα του Wittgenstein και των φιλοσόφων της κοινής γλώσσας.³⁹ Κάποιες θέσεις οι οποίες υποστηρίζονται μέσα στο πλαίσιο ριζικά διαφορετικών προσεγγίσεων και με τη χρήση μεθόδων που φαίνεται να εμπνέονται από ασύμβατες αντιλήψεις και να κινούνται σε αντίθετες κατευθύνσεις, τελικά μπορεί να μην απέχουν τόσο πολύ.

Πράγματι, η διεξοδική μελέτη κεντρικών θεμάτων και τοποθετήσεων, αλλά και επιχειρηματολογικών τεχνικών και τρόπων γραφής, επιβεβαιώνει το ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, παρά τις αποκλίνουσες ερμηνείες των προβλημάτων, των βασικών προκειμένων και των συμπερασμάτων της ακολουθούμενης συλλογιστικής, οι πιθανές διασυνδέσεις είναι σημαντικές. Εδώ μπορούν να αναφερθούν ενδεικτικά η χρήση υπερβατολογικών επιχειρημάτων, η αντιμετώπιση μορφών σκεπτικισμού στη νεώτερη φιλοσοφία, η κριτική της καρτεσιανής σύλληψης του γνωστικού υποκειμένου, η υπεράσπιση συγκεκριμένων ρεαλιστικών και αντιρεαλιστικών ισχυρισμών στη μεταφυσική, αλλά και στη μεταθική. Θα μπορούσε να προσπαθήσει να διαβάσει κανείς τον Strawson παράλληλα με τον Merleau-Ponty, καθώς και τον Hans Georg Gadamer στο φως των προτεινόμενων από τον Davidson αναλύσεων του νοήματος και της ερμηνείας. Θα ήταν χρήσιμο να συγκρίνει τη θεώρηση των αξιακών ιδιοτήτων που επεξεργάζεται ο G.E. Moore, καθώς και τη γνωσιοκρατική αντίληψη των ηθικών κρίσεων την οποία υπερασπίζονται ο John McDowell και ο David Wiggins, με τη φαινομενολογική σύλληψη των αξιών την οποία περιέγραφαν πολύ νωρίτερα ο Max Scheler και

³⁹ Βλ., μεταξύ άλλων Glendinning 2006: 26-28.

ο Nikolai Hartmann. Και αποδεικνύεται γόνιμη η κριτική συζήτηση των κοινοτιστικών τάσεων στη σύγχρονη ηθική και πολιτική φιλοσοφία που αναπτύσσονται στη βάση της νεοαριστοτελικής στροφής του Alasdair MacIntyre, με αναφορά όχι μόνο στις αναγνώσεις του Αριστοτέλη από αναλυτικούς φιλοσόφους αλλά και στην ερμηνευτική του Gadamer και του Paul Ricoeur.⁴⁰ Οπωσδήποτε, οι αναλυτικοί δεν διστάζουν πλέον να γράφουν μεγαλόπνοα συνθετικά έργα, αναβιώνοντας σε νέο ιδίωμα την παραδοσιακή προβληματική η οποία συνεχίζει να αναπτύσσεται σε διάφορα πεδία του στοχασμού, από τη μεταφυσική ως την ηθική.⁴¹

Τα πράγματα καθίστανται απλούστερα όταν η ιδιοσυγκρασία κάποιων φιλοσόφων, αναλυτικών και ηπειρωτικών καθώς και οι περιστάσεις διασταύρωσης της πνευματικής τους πορείας και των ανάλογων ενδιαφερόντων τους, διευκολύνουν την επικοινωνία ή και τη συνεργασία. Στην περίπτωση τους δεν φαίνεται να υπάρχουν εμπόδια, ή, όπου υπάρχουν, αυτά είναι πολύ εύκολο να αρθούν. Για παράδειγμα, η αντιπαράθεση επιχειρημάτων μεταξύ John Rawls και Jürgen Habermas, σχετικά με την ορθή προσέγγιση του πολιτικού φιλελευθερισμού, ανταποκρίνεται στα πρότυπα μιας γόνιμης *συζήτησης* σύμφωνα με τη χρήση του όρου από τον Dascal. Για τους δύο φιλοσόφους είναι προφανής η επιδίωξη αμοιβαίας κατανόησης της μεταξύ τους διαφωνίας και η στόχευση σε μια κοινά αποδεκτή λύση.⁴²

Τα σημεία σύγκλισης πολλαπλασιάζονται στο τέλος του εικοστού και στο ξεκίνημα του εικοστού πρώτου αιώνα. Αξίζει να αναφερθούν, μεταξύ άλλων, οι προσπάθειες νέας ερμηνείας και αποτίμησης της σκέψης του Heidegger από την Cristina Lafont και από Αμερικανούς φιλοσόφους με αναλυτική παιδεία που συνήθως εκφράζουν νεοπραγματιστικές αντιλήψεις και χρησιμοποιούν εννοιολογικά εργαλεία και μεθοδολογικές αρχές, οι οποίες δεν είχαν μέχρι πρόσφατα θέση στη μελέτη του ηπειρωτικού στοχασμού.⁴³ Συναντά κανείς και αρκετές άλλες, εκ πρώτης

⁴⁰ Βλ., μεταξύ άλλων, Braver 2007, Chase and Reynolds 2011: 89-114, Reynolds et al. 2010, Βιρβιδάκης 2006: 159, 194, Μαγγίνη 2006. Αλλά, πρβλ. και τις επιφυλάξεις του Engel 1991.

⁴¹ Βλ., για παράδειγμα, Nagel 2000 και MacIntyre 2007. Για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ερμηνεία της υπαρξιστικής έννοιας του «παραλόγου» στο έργο του Albert Camus, με χρήση αναλυτικών εργαλείων, πρβλ. και Nagel 2005.

⁴² Habermas 1995, Rawls 1995.

⁴³ Βλ. Dreyfus 1991, Haugeland 1998 και Μαγγίνη 2013. Πρβλ. και Norris 1997. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η νεοπραγματιστική ερμηνεία του Heidegger από τον Rorty, ο οποίος αναφέρεται συχνά στις σχέσεις μεταξύ των παραδόσεων και την πιθανή διαμόρφωσή τους. Βλ., μεταξύ των πολλών σχετικών δημοσιεύσεων του, Rorty 1992, 2007, και Duke et al. 2010. Βλ. και τη συζήτησή μας παρακάτω και σημ. 44.

όψεως παράδοξης και αναπάντεχες συγκριτικές εργασίες, με αντικείμενο τη συσχέτιση πολύ διαφορετικών κειμένων και τρόπων του φιλοσοφείν, όπως η διερεύνηση του προβλήματος της αλήθειας στον Searle και στον Foucault και η παράλληλη εξέταση της αντιμετώπισης του Είναι-προς-Θάνατον από τον Heidegger, με την καταλυτική κριτική του ιδανικού της αιώνιας ζωής από τον Bernard Williams.⁴⁴ Και από αναλυτικούς φιλοσόφους, όπως η Alice Crary, αποτιμάται θετικά μια μορφή ηθικού στοχασμού, που δεν βασίζεται στην αυστηρή συλλογιστική διάρθρωση ηθικών κρίσεων⁴⁵ και φαίνεται να πλησιάζει το πρότυπο ενός μη «επιχειρηματοκεντρικού» τρόπου του φιλοσοφείν, σύμφωνα με την αντίληψη του Simon Glendinning.⁴⁶

Ίσως την πιο αξιοσημείωτη νέα εξέλιξη και το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα σύγκλισης συνιστά, παράλληλα με την διαμόρφωση αναλυτικών αναγνώσεων του έργου του Marx,⁴⁷ η αναβίωση του ενδιαφέροντος και για τον στοχασμό του Hegel, ο οποίος είχε παραμείνει για πολλές δεκαετίες το αρνητικό πρότυπο για σχεδόν όλους τους εκπροσώπους της αναλυτικής παράδοσης.⁴⁸ Ο «αναλυτικός εγελιανισμός» που αναπτύσσεται στα πρόσφατα έργα των John McDowell και Robert Brandom και των μαθητών τους συνδέεται με τη γνωσιολογική κριτική του αφελοδύσ εμπειρισμού των Νεώτερων Χρόνων, στην κατεύθυνση που υποδεικνύει η επίθεση στον «Μύθο του Δεδομένου» από τον Wilfrid Sellars.⁴⁹ Οι φιλόσοφοι του Πανεπιστημίου του Pittsburgh φαίνεται να επαναλαμβάνουν τις επιχειρηματολογικές κινήσεις των μετακαντιανών Γερμανών στοχαστών, οι οποίοι άσκησαν κριτική στον καντιανό υπερβατολογικό ιδεαλισμό προκρίνοντας μια πιο συνεπή μορφή «απόλυτου» ιδεαλισμού, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της διδασκαλίας του Hegel. Οι προσεγγίσεις τους αξιοποιούν τις αναλυτικές μεθόδους και συμμορφώνονται σε σημαντικό βαθμό με σύγχρονες ερμηνευτικές τάσεις, που «εξημερώνουν» τον αφηρημένο και συχνά σκοτεινό εγελιανό στοχασμό και παρουσιάζουν τον συγγραφέα της *Φαινομενολογίας του*

⁴⁴ Βλ. Prado 2006 και Ruensiri 2016.

⁴⁵ Crary 2008.

⁴⁶ Glendinning 2010.

⁴⁷ Βλ. τις ποικίλες εκδόσεις του «αναλυτικού μαρξισμού» στις δημοσιεύσεις των Cohen 1978, Κόεν 2009, 2016, Elster 1985 και Roemer 1986.

⁴⁸ Σχετικά με την αδυναμία γενικότερης κατανόησης της φιλοσοφίας του Hegel από τους φιλοσόφους της αναλυτικής παράδοσης, πρβλ. Craig 1987: 131-35.

⁴⁹ Βλ. Σέλλαρς 2005 [πρώτη δημοσίευση 1956]. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ίδιος ο Σέλλαρς κάνει λόγο για «αρχόμενες *Méditations hégéliennes*» (2005: 59). Βλ. και Χρόνης 2015.

Πνεύματος ως ένα μη μεταφυσικό φιλόσοφο.⁵⁰ Και η επανανακάλυψη αυτή της σημασίας του Hegel δεν άργησε να συμπληρωθεί και από μια διαφορετικής εμπνεύσεως «αποκατάσταση» θέσεων του εγγελιανού Bradley, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είχε αποτελέσει τον στόχο των επιθέσεων των Russell και Moore, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ιδρυτικές πράξεις της όλης αναλυτικής παράδοσης.⁵¹

Θα ήταν εύλογο να υποστηριχθεί πως οι περισσότεροι από τους φιλοσόφους στους οποίους μόλις αναφερθήκαμε, έχουν, συνειδητά ή μη, και με διαφορετικούς τρόπους, λειτουργήσει ως «γεφυροποιοί». Συνεχίζουν να διαδραματίζουν γεφυρωτικό ρόλο, στο μέτρο που κάποιες από τις τοποθετήσεις, ή και τις μεθοδολογικές τους αντιλήψεις, έχουν αξιοποιηθεί από τους εκπροσώπους και των δύο παραδόσεων. Σε αυτούς η Biletzki συμπεριλαμβάνει τον Habermas, αλλά, και για άλλους λόγους, τον Wittgenstein.⁵² Ωστόσο, θα έπρεπε, νομίζω, να αποδώσουμε τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό και στους νεοεγγελιανούς φιλοσόφους του Pittsburgh, στον Paul Ricoeur, στον Hubert Dreyfus, αλλά ακόμη και στον Rorty, ο οποίος χρησιμοποιεί διαυγές ύφος και συνεκτική επιχειρηματολογία, ανεξάρτητα από το αν τελικά τη θεωρεί κανείς πειστική, για να αναδείξει τη σημασία του έργου στοχαστών της ηπειρωτικής παράδοσης. Θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για μετα-αναλυτικούς και μετα-ηπειρωτικούς φιλοσόφους ή και για μια νέα «συνθετική» φιλοσοφία.⁵³

Προφανώς, για να εμπεδωθούν και να ευδοκιμήσουν μακροπρόθεσμα αυτές οι τάσεις σύγκλισης και σύνθεσης των δύο παραδόσεων θα χρειαστεί να δοκιμαστούν σε προγράμματα έρευνας και διδασκαλίας. Πρέπει να συνεχιστούν οι προσπάθειες εξειδίκευσης και εφαρμογής γενικότερων στρατηγικών αμοιβαίας κατανόησης στη βάση των ήδη υπαρχόντων παραδειγμάτων και επινόησης επιμέρους τακτικών για την άρση εμπο-

⁵⁰ Βλ. McDowell 2012, Brandom 1994, Virvidakis 2010, Pippin 1989, 2007, Rockmore 2005, Redding 2010. Πρβλ. ακόμη τη *διαληθειακή* λογική του Graham Priest, σύμφωνα με την οποία μπορούμε να δεχτούμε την ύπαρξη αληθών αντιφάσεων, με αναφορές σε ηπειρωτικούς στοχαστές που ξεκινούν από τον Hegel (Priest 2002).

⁵¹ Για μια υποστήριξη της μπραντλειακής ολιστικής θεώρησης του κόσμου και των «εσωτερικών σχέσεων» των όντων, βλ. τη μονιστική μεταφυσική αντίληψη που υπερασπίζεται ο Jonathan Shafer (2010α, 2010β).

⁵² Biletzki 2001: 293-94. Για την ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Wittgenstein και τις σχέσεις του με την αναλυτική και με την ηπειρωτική παράδοση, πρβλ. Glock 2004, Jacqueline 2010.

⁵³ Συναντά κανείς πλέον, αρκετά συχνά, ακόμη και στους τίτλους βιβλίων και άρθρων χαρακτηριστικούς όρους, όπως “post-analytic”, “meta-continental”, ακόμη και “trans-analytic-continental”. Βλ. Rajchman and West 1985, Wang 1988, Walton 1992, Norris 1997, Reynolds, Chase and Mare 2010, Jacqueline 2010, και, για την έκφραση “synthetic philosophy”, την εισαγωγή στο Bell, Cutfello and Livingston 2015.

δίων και την αξιοποίηση των θετικών προοπτικών. Εδώ, αξίζει να επισημάνουμε, μεταξύ άλλων, τη διερεύνηση νέων δυνατοτήτων προσέγγισης σε συγκεκριμένα πεδία όπου η συνεργασία δεν φαίνεται να έχει προχωρήσει επαρκώς μέχρι σήμερα, όπως η φιλοσοφία της θρησκείας,⁵⁴ καθώς και τις ιδέες για τη διαμόρφωση πλουραλιστικών προγραμμάτων πανεπιστημιακών σπουδών, και όχι μόνο, με την παράλληλη και συνδυαστική μελέτη αναλυτικών και ηπειρωτικών φιλοσόφων.⁵⁵

Συμπεράσματα: Δυσκολίες και προοπτικές

Ολοκληρώνοντας τη συζήτησή μας μπορούμε νομίζω να συμφωνήσουμε πως οι αρχικές αποκλίσεις και οι αδιέξοδες αντιπαραθέσεις που ακολούθησαν για ένα μεγάλο διάστημα, οδηγώντας στη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας, φαίνεται να μπορούν να ξεπεραστούν σε σημαντικό βαθμό, καθώς προοδευτικά συνειδητοποιούνται όλο και περισσότερο κοινά στοιχεία, διαγράφονται παράλληλες κατευθύνσεις, και διαφαίνονται νέες διαθέσεις συνεργασίας. Βέβαια, το κατά πόσον οι γεφυρωτικές προσπάθειες που σκιαγραφήσαμε και οι ήδη αναπτυσσόμενες μετα-αναλυτικές και μετα-ηπειρωτικές τάσεις θα οδηγήσουν σε λειτουργικές και δημιουργικές συνθέσεις δεν μπορεί να κριθεί με ασφάλεια στη βάση των συγκεκριμένων θετικών ενδείξεων που επισημάναμε. Και αναφερθήκαμε ήδη σε αμφιβολίες και επιφυλάξεις για τη δυνατότητα μιας πλήρους υπέρβασης της αντιπαλότητας, με την απάλειψη ουσιωδών διαφορών μεταξύ των τρόπων του φιλοσοφείν που συνδέονται αντίστοιχα με τις δύο παραδόσεις.

Ίσως εδώ θα υπενθυμίσει κανείς τον κίνδυνο του επιφανειακού, ή εκλεκτικιστικού και μη συνεκτικού χαρακτήρα κάποιας βιαστικής σύνθεσης μεθόδων, ιδιωμάτων και τοποθετήσεων. Ενδεχομένως, θα επιμείνει στην ανάγκη να διαφυλαχθεί το ιδιαίτερο «ήθος» και «ύφος» της κάθε παράδοσης και να μην αλλοιωθούν οι κανονιστικές αρχές και τα ιδεώδη που την εμπνέουν.⁵⁶ Αρκεί να μην τίθεται σε αμφισβήτηση το ενδιαφέρον της φιλοσοφικής δραστηριότητας που συνεχίζεται και από τις δύο πλευρές.

Ωστόσο, ακόμη και αν είναι επιθυμητή η διατήρηση διακριτών και συχνά αντιπαρατιθέμενων φιλοσοφικών ταυτοτήτων, είναι νομίζω θεμιτή

⁵⁴ Βλ. Trakakis 2012, 2013, 2014. Πρβλ. και Βιρβιδάκης και Φιλίππου 2018.

⁵⁵ Moran 1988.

⁵⁶ Βλ. Engel 1991, Seel 2016 και παραπάνω, σημ. 5.

η προσδοκία διαμόρφωσης ενός καλύτερου κοινού ορίζοντα συνεννόησης και επικοινωνίας. Ο χρόνος θα δείξει αν μέσα από αυτόν τον ορίζοντα θα επιτευχθεί η περαιτέρω γονιμοποίηση του στοχασμού και θα επιβεβαιωθεί η προσδοκία πραγματικής προόδου στην εμβάθυνση της κατανόησης και στη βελτίωση των τρόπων αντιμετώπισης κεντρικών προβλημάτων, τα οποία απασχολούσαν τους φιλοσόφους και πολύ πριν από την εμφάνιση του ακόμη υπαρκτού χάσματος.

Βιβλιογραφία

- Akehurst, T. 2010. *The Cultural Politics of Analytic Philosophy. Britishness and the Spectre of Europe*. London και New York: Continuum.
- Babich, B. 2012. *La Fin de la Pensée? Philosophie Analytique contre Philosophie Continentale*. Paris: L'Harmattan.
- Barnes, J. 2007. 'Τρόποι του φιλοσοφείν' (συνέντευξη στην Κατερίνα Ιεροδιακόνου) *Cogito* 6: 31-34.
- Bar-Hillel, Y. 1992. 'A Prerequisite for Rational Philosophical Discussion'. Ανατυπωμένο στο R. Rorty (επιμ.), *The Linguistic Turn*, 356-60.
- Βεΐκος, Θ. 1990. *Αναλυτική φιλοσοφία*. Αθήνα: Σμίλη.
- Bell, J., Cutrofello, A., Livingston, P. M. (επιμ.), 2016. *Beyond the Analytic-Continental Divide*. New York και London: Routledge.
- Biletzki, A. 2001. 'Introduction: Bridging the Analytic-Continental Divide', *International Journal of Philosophical Studies* 9 (3): 291-94.
- Βιρβιδάκης, Σ. 1994. 'Η αναλυτική φιλοσοφία στην Ελλάδα.' Στο Μ. Δραγώνα-Μονάχου (επιμ.), *Η φιλοσοφία στα Βαλκάνια σήμερα*. Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Βαλκανικών Φιλοσοφικών Εταιρειών. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 239 -246.
- Βιρβιδάκης, Σ. 2002. ' Το γενικότερο ενδιαφέρον της 'υπόθεσης Sokal' και οι αντιδράσεις των Ελλήνων διανοουμένων '. Στο J. Bouveresse, *Γοητευτικές και παραπλανητικές ακροβασίες της φιλοσοφίας*. Πρόλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Τ. Μπούκη, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 21-36.
- Βιρβιδάκης, Σ. 2005α. 'Αναλυτική και ηπειρωτική φιλοσοφία: Κριτήρια αναγνώρισης και διάκρισης', *Νεύσις* 14: 3-47.
- Βιρβιδάκης, Σ. 2005β. 'Η πολεμική των Γάλλων αναλυτικών φιλοσόφων'. *Νέα Εστία*, τεύχος 1780: 75-66
- Βιρβιδάκης, Σ. 2006. *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Leader Books.
- Βιρβιδάκης, Σ. (αδημοσίευτο). 'Αναλυτική και ηπειρωτική φιλοσοφία: Στείρες αντιπαραθέσεις και γόνιμες συναντήσεις'. Ανακοίνωση σε συνέδριο στη μνήμη του Κοσμά Ψυχοπαίδη.
- Βιρβιδάκης, Σ, Φιλιππου, Μ. (επιμ.), 2018. *Επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και άλλα δοκίμια αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας*. Αθήνα: Άρτος Ζωής.

- Virvidakis, S. 1997. 'Analytic Philosophy in Greece', *Dialectica* 51: 135 -43.
- Virvidakis, S. 2010. 'The Allure of Hegelian Quietism.' *Teorema* 29 (3): 163-74.
- Virvidakis, S. 2016. 'On Bridging the Analytic Continental Divide' στο S. Satha-Annand, K. Sirichan και L. Skar (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium, Philosophies in Dialogue: Bridging the Great Philosophical Divides*. Department of Philosophy, Faculty of Arts, Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand, 71- 84.
- Bouveresse, J. 1992. 'Une Différence sans Distinction?' *Philosophie*, no 35: 65-91.
- Brandom, R. 1994. *Making It Explicit*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Braver, L. 2007. *A Thing of this World: A History of Continental Anti-Realism*. Evanston Illinois: Northwestern University Press.
- Cahiers de Royaumont 1962. *La philosophie analytique*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Chase, J. και Reynolds, J. 2011. *Analytic versus Continental: Arguments on the Methods and Value of Philosophy*. Montreal και Kingston –Ithaca: McGill- Queens University Press.
- Christopoulou, D. 2014. 'Weyl on Fregean Implicit Definitions: Between Phenomenology and Implicit Constructions', *Journal of General Philosophy of Science*, 45 (1): 35-47.
- Cohen, G. A. 1978. *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Princeton: Princeton University Press.
- Κόεν, Τ. Α. 2009. *Γιατί όχι σοσιαλισμός; Εισαγ.-μτφρ. Ν. Βρούσαλης, Αθήνα: Εκκρεμές.*
- Κόεν, Τ. Α. 2016. *Αν θέλεις την ισότητα γιατί είσαι τόσο πλούσιος; μτφρ. Μ. Παπανικολάου/ Α. Παπασυριόπουλος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.*
- Cohen, J. L. 1986. *The Dialogue of Reason*. Oxford: Oxford University Press.
- Conant, J. 2016. 'The Emergence of the Concept of the Analytic Tradition as a Form of Philosophical Self-Consciousness' στο J. Bell, A. Cutrofello, P. M. Livingston (επιμ.), *Beyond the Analytic-Continental Divide*, New York και London: Routledge, 17-58.
- Craig, E. 1987. *The Mind of God and the Works of Man*. Oxford: Clarendon Press.
- Crary, A. 2008. *Beyond Moral Judgment*. Cambridge MA: Harvard University Press.

- Critchley, S. 2006. *Ηπειρωτική φιλοσοφία*, μτφρ. Γ. Κακολύρης – Γ.Σακκά, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κρίτσλεϋ, Σ. 2007. *Ζητώντας το άπειρο: Ηθική της δέσμευσης/Πολιτική της αντίστασης*. μτφρ. Α. Κιουπκιολής. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Dascal, M. 2001. 'How Rational Can a Polemic Across the Analytic-Continental 'Divide' Be?', *International Journal of Philosophical Studies* 9 (3): 313-39.
- D'Agostini, F. 2009. 'From a Continental Point of View: The Role of Logic in The Analytic-Continental Divide', *International Journal of Philosophical Studies* 9 (3): 349-67.
- Duke, G., Walsh, E., Chase, J. και Reynolds, J. 2010. 'Postanalytic Philosophy: Overcoming the Divide?' στο J. Reynolds, J. Chase, J. Williams και E. Mare (επιμ.), *Postanalytic and Metacontinental: Crossing Philosophical Divides*, 7-26.
- Dreyfus, H. 1991. *Being-in-the-world: A Commentary on Heidegger's Being and Time, Division I*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Dummett, M. 1993. *Origins of Analytical Philosophy*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Dummett, M. 2005. 'Analytic and Continental Philosophy', (αδημοσίευτη ομιλία κατά την τελετή αναγόρευσης σε επίτιμο διδάκτορα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών – 9 Ιουνίου 2005).
- Ντάμετ, Μ. 2016. *Η φύση και το μέλλον της φιλοσοφίας*, μτφρ. Α. Αθανασάκης, επιμ. Γ. Καραμανώλης. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press/ Paris: Maison des Sciences de l'Homme.
- Engel, P. 1991. 'Interpretation without Hermeneutics: A Plea Against Ecumenism,' στο K. Mulligan (επιμ.), *Continental Philosophy Analyzed. Topoi* 10, Dordrecht: Kluwer, 137-46.
- Engel, P. 1993. 'Is There a Path out of the Analytic-Continental Divide?' *Stanford French Review* Volume 17/ 2-3: 117-29.
- Engel, P. 1994. 'The Decline and Fall of French Nietzscheo-Structuralism', in B. Smith. *French Philosophy and the American Academy*. La Salle, Illinois: Open Court, 21-41.
- Engel, P. 1997. *La Dispute, Une Introduction à la Philosophie Analytique*, Paris, Minuit.
- Engel, P. 1999. 'Analytic Philosophy and Cognitive Norms', *The Monist* 82: 217-234.
- Glendinning, S. 2006. *The Idea of Continental Philosophy. A Philosophical*

- Chronicle*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Engel, P. 2010. 'Argument All the Way Down: The Demanding Discipline of Non-Argumento-Centric Modes of Philosophy', in J. Reynolds, J. Chase, J. Williams και E. Mare (επιμ.), *Postanalytic and Metacontinental: Crossing Philosophical Divides*, 71-84.
- Glock, H-J., επιμ., 1997. *The Rise of Analytic Philosophy*. Oxford και Malden: Blackwell.
- Glock, H-J. 2004. 'Was Wittgenstein an Analytic Philosopher?' *Metaphilosophy* 35/4: 419-444.
- Glock, H-J. 2008α. *What Is Analytic Philosophy?*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Glock, H-J. 2008β. 'Analytic Philosophy and History: a Mismatch?', *Mind* 117 : 867-93.
- Gordon, P. E. 2010. *Continental Divide: Heidegger, Cassirer, Davos*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Gutting, G. 2009. *What Philosophers Know*. Cambridge και New York: Cambridge University Press.
- Haack, S. 1998. *The Manifesto of a Passionate Moderate*. Unfashionable Essays. Chicago και London: The University of Chicago Press.
- Habermas, J. 1995. 'Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls' Political Liberalism', *The Journal of Philosophy* 92(3): 109-131.
- Haugeland, J. 1998. *Having Thought: Essays in the Metaphysics of Mind*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Hegel, G.H.F. 2004. 'Το παλαιότερο πρόγραμμα συστήματος του γερμανικού ιδεαλισμού', Παρουσίαση-μτφρ.-σχόλια. Π. Θανασάς, *Δευκαλίων* 22/1: 65-94.
- Hegel, G.H.F. 2006. *Η διαφορά των φιλοσοφικών συστημάτων του Φίχτε και του Σέλλινγκ*. μτφρ. Γ. Ηλιόπουλος, Αθήνα: Εστία.
- Έγγελος 2007. *Φαινομενολογία του Νου*. Πρόλογος - μτφρ. - σχόλια Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Εστία.
- Hylton, P. 1990. *Russell, Idealism and the Emergence of Analytic Philosophy*. Oxford: Clarendon Press.
- Jacquette, D. 2010. 'Wittgenstein as a Trans-Analytic-Continental Philosopher', στο J. Reynolds, J. Chase, J. Williams και E. Mare (επιμ.), *Postanalytic and Metacontinental: Crossing Philosophical Divides*, 157-72.
- Kant, I. 1999. *Κριτική του καθαρού Λόγου*. Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία. Εισαγ.-μτφρ.-παρατηρήσεις Μ. Φ. Δημη-

- τρακόπουλος, Αθήνα.
- Lafont, C. 2000. *Heidegger, Language, and World-disclosure*, μτφρ. G. Harman Cambridge: Cambridge University Press.
- MacIntyre, A. 2007. *After Virtue*. 3η εκ. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Μαγγίνη, Γ. 2006. *Ο Χάμπερμας και οι νεοαριστοτελικοί*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μαγγίνη, Γ. 2013. 'Ο Hubert Dreyfus για τον 'εύρωστο ρεαλισμό' στον Heidegger, ή Heidegger εναντίον Dreyfus', *Αριάδνη* 19: 125-150.
- Μακντάουελ, Τ. 2013. *Ο νους και ο κόσμος*. Εισαγ.- μτφρ. Θ. Σαμαρτζής. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Moati, R. 2014. *Derrida/Searle: Deconstruction and Ordinary Language*. Μτφρ. Τ. Attanucci και Μ. Chun. New York: Columbia University Press.
- Moran, D. 1998. 'The Analytic-Continental Divide: Teaching Philosophy in an Age of Pluralism'. Στο D. Evans και I. Kuçuradi, επιμ., *Teaching Philosophy on the Eve of the Twenty-First Century*. Ankara: Meteksan, 119-54.
- Μπασάκος, Π. 2006. *Τρεις Γλώσσες: Αριστοτέλης, Χούσσερλ, Βιτγκενστάιν*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Μπασάκος, Π. 2007. 'Τρόποι του φιλοσοφείν' (συνέντευξη στην Κατερίνα Ιεροδιακόνου), *Cogito* 6: 47-50
- Mulligan, K. 1993. 'Post-Continental Philosophy: Nosological Notes', *Stanford French Review* 17 /2-3: 133-50.
- Nagel, T. 2000. *Η θεά από το πουθενά*. Μτφρ. Χ. Σταματέλος, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Κριτική.
- Nagel, T. 2005. 'Το παράλογο', μτφρ. Μ. Καστανάρα, *Cogito* 2: 78-84
- Norris, C. 1997. *Resources of Realism: Prospects for 'Post-Analytic Philosophy*. Houndmills, Basingstoke: MacMillan Press.
- Pippin, R. 1987. *Hegel's Idealism: The Satisfactions of Self-Consciousness*. Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Prado, C. G., επιμ. 2003. *A House Divided: Comparing Analytic and Continental Philosophy*, Amherst: Humanity Books.
- Prado, C. G. 2006. *Searle and Foucault on Truth*. New York: Cambridge University Press.
- Priest, G. 2002. *Beyond the Limits of Thought*. Oxford και New York: Oxford University Press.
- Rajchman, J. και West, C. (επιμ.), 1985. *Post-Analytic Philosophy*. New

- York: Columbia University Press.
- Rawls, J. 1995. 'Political Liberalism: Reply to Habermas', *The Journal of Philosophy* 92 (3): 132-80.
- Redding, P. 2007. *Analytic Philosophy and the Return of Hegelian Thought*. Cambridge και New York: Cambridge University Press.
- Reynolds, J., Chase, J., Williams, J. και Mares, E. (επιμ.), 2010. *Postanalytic and Metacontinental: Crossing Philosophical Divides*. London και New York: Continuum.
- Rockmore, T. 2005. *Hegel, Idealism and Analytic Philosophy*. New Haven: Yale University Press.
- Roemer, J. επιμ., 1986. *Analytical Marxism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rorty, R. επιμ., 1992. *The Linguistic Turn*, 3η επιμ. Chicago και London: The University of Chicago Press.
- Rorty, R. 2007. *Philosophy as Cultural Politics. Philosophical Papers* vol. 4. Cambridge και New York: Cambridge University Press.
- Roux, S. (επιμ.), 2007. *Retours sur l'affaire Sokal*. Paris: L'Harmattan.
- Ruensiri, T. 2016. 'Boredom and Time: Is There a Theoretical Reason Why Analytic Philosophers Exclude Heidegger From a Discussion of the Makropulos Case?', στο S. Satha-Annand, K. Sirichan και L. Skar (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium, Philosophies in Dialogue: Bridging the Great Philosophical Divides*, Department of Philosophy, Faculty of Arts, Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand, 97-110.
- Shafer, J. 2010α. 'Monism: The Priority of the Whole', *The Philosophical Review* 119 (1): 31 -76.
- Shafer, J. 2010β. 'The Internal Relatedness of All Things'. *Mind* 119: 341-376.
- Seel, G. 2016. 'Bridging the Great Philosophical Divides: How and Why We Should Do This?', στο S. Satha-Annand, K. Sirichan και L. Skar, επιμ., *Proceedings of the International Symposium, Philosophies in Dialogue: Bridging the Great Philosophical Divides*, Department of Philosophy, Faculty of Arts, Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand, 211-24.
- Σέλλαρς, Γ. 2005. *Ο εμπειρισμός και η φιλοσοφία του νού*. Εισαγωγή Ρίτσαρντ Ρόρτυ, οδηγός μελέτης Ρόμπερτ Μπράντομ, μτφρ.-σημ.-επίμετρο Χ. Μαρσέλλος. Αθήνα: Εκδόσεις Εστίας.
- Simons, P. 2001. 'Whose Fault? The Origins and Evitability of the Ana-

- lytic-Continental Rift', *International Journal of Philosophical Studies* 9 (3): 295-311.
- Snow, C. P. 1995. *Οι δύο κουλτούρες*. Μτφρ. Μ. Αποστολοπούλου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Sokal, A. 1996α. 'Towards a Transformative Heremeneutics of Quantum Gravity', *Social Text*, 46/47, 14. 1-2: 217-52.
- Sokal, A. 1996β. 'A Physicist Experiments with Cultural Studies', *Lingua Franca*, mai/juin: 62-64.
- Sokal, A. 2008. *Beyond the Hoax: Science, Philosophy and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Sokal, A. και Bricmont, J. 1997. *Impostures intellectuelles*. Paris: Odile Jacob.
- Sorell, T. και Rogers, G. A. J. 2005. *Analytic Philosophy and History of Philosophy*. Oxford και New York: Oxford University Press.
- Thompson, P. 2013. "The Slavoj- Žižek v Noam Chomsky Spat is Worth a Ringside Seat", <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/jul/19/noam-chomsky-slavoj-zizek-ding-dong>> (25/9/2016)
- Trakakis N. 2012. 'Doing Philosophy in Style: A New Look at the Analytic/Continental Divide', *Philosophy Compass* 7: 919-42.
- Trakakis N. 2013. 'Truth, or the Futures of Philosophy of Religion', *The International Journal of Philosophy of Religion* 14 (5): 366-90.
- Trakakis N. 2014. 'The New Phenomenology and Analytic Philosophy of Religion', *The Heythrop Journal* 55: 670-90.
- Unger, P. 2014. *Empty Ideas: A Critique of Analytic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Φρήντμαν, Μ. 2017. *Χωριστοί Δρόμοι: Κάρναπ, Κασσίρερ και Χάϊντεγκερ*. Μτφρ. Σ. Τσιλεδάκη, επιμ. Δ. Χρηστιάς, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Χατζημωυσής, Α. 2013. 'Αναλυτική και Ηπειρωτική Φιλοσοφία: Μεθοδολογικές Παρατηρήσεις', *Δευκαλίων* 30/1-2: 188-294.
- Χρόνης, Χ. 2015. *Η Διαλεκτική Στροφή της Αναλυτικής Φιλοσοφίας: Sellars, McDowell, Brandom*. Αδημοσίευτη διδακτορική Διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Walton, D. 1992. 'After Analytic Philosophy, What Next? : An Analytic Philosopher's Perspective', *The Journal of Speculative Philosophy* 6 (2): 123-41.
- Wang, H. 1988. *Beyond Analytic Philosophy*. Cambridge Mass., London: The MIT Press, 1988.
- Williamson, T. 2007. *The Philosophy of Philosophy*. Malden και Oxford: Wiley – Blackwell.

- Williamson, T. 2014. 'How Did We Get Here from There? The Transformation of Analytic Philosophy', υπό δημοσίευση στο *Belgrade Philosophical Annual*.
- Wuchterl, K. 1977. *Methoden der Gegenwarts-philosophie*. Bern und Stuttgart: UTB Paul Haupt.